This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अमरा०
ना०नमः
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ वन्द्रवीवन्द्रभन्नत्वा गुरुं भट्टोजिदीक्षितः । अमरे विदधे व्याख्यां मुनित्रयमतानुगाम् ॥१॥ आरिप्सितग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं
मादौ निबध्नं यज्ञाति हे अनघा भवद्भिस्सधीरसेव्यताम् नमः पापघ्नेभ्यो ॥ न वानिव्याख्यास्सूत्रनिनर्दनियावत् सहतिन एवनं सेवितुम्भवन्तीतितत एवसं
वोध्यन्ते धर्मेणापापमपनुदतीतिसूत्रेन ॥ श्रियं ददाति सदाने स्मातीभूपूर्वेनिक्षिप्ते धीरज्ञानप्रदो गुरु ॥ अनेन हितदविज्ञानार्थस्स गुरुमेवाभिगच्छेदितिश्रु
त्यर्थ उपनिषद् ॥ प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तत इति गुरुसेवायाः फलमाह श्रियेत्यादिना यद्वेति वक्ष्यमुभयोः प्राधान्यद्योतनाय भुक्तिमुक्तिप्राप्तिर्गुरुसेवा
तो भवति क्रियार्थोपपदस्य चकर्मणि स्थानिनः इति चतुर्थी नारद्यैवा तदुक्तं भागवते योगर्द्धिमायुर्भयायैदुहेहपायाद्इति मनु गुरोः श्रियो भावान्न तत्कथं सम्प्राप्यत इत्याशङ्कायामाह येनाति
अस्य गुरोरीशत्त्रीरस्ति गणाश्च सन्ति तदुक्तं भागवते अतो भवन्तात्पुराणात्मामित्र पन्त्यत्न्वहृदयायनोजितेति सत्यं शौचं दयान्त्यागस्तितिक्षार्जवम् शमोद
मस्तपस्साम्यं तितिक्षोपरतिश्श्रुतम् ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः ॥ स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव चेत्यादयो गुणाः ॥ कीदृशस्यास्य ज्ञानदयासिन्धोः
शोयते इमे मेतिज्ञानं शरणं निष्कारणपरदुःखप्रहाणेच्छा तयोरस्मिन्धौ गिरिशस्यास्त्रसम्पन्नस्य दयापूर्णस्यच अनेन श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति विशेषणयोर्मध्ये श्रोत्रि
यत्वमुक्तम् सज्ञानवानपि किमर्थं न्यास्यतीत्यतो दयावत्त्वमुक्तम् दयाऽपि असमर्थस्य पुरुषस्य वृथेत्यनेन ज्ञानवत्त्वमुक्तम् कीदृशस्य नगाधेस्तनस्पर्शीय
स्य गंभीरस्य विषयानाकृष्टस्येति यावत् यद्वा अगंभीरं अन्तं वाप्नोति अन्येभ्योऽपि दम्पत्ते इत्याप्नोतेर्धातोः ॥ स्वर्गादीर्घः ॥ तमगाद्यानिमनसेऽपगाध स्तनस्य
परमेश्वरभक्तस्येति यावत् कीदृशो धीराः ॥ अन्यथा ॥ अः ॥ वासुदेवस्तस्मिन्नृत्योज्ज्ञानं विश्वासोवास्यसोऽत्यय ॥ अनेन ब्रह्मनिष्ठतारूपद्वितीयविशेषण
मुक्तम् यद्वा नन्दयोर्हिंसायस्य नीथहिंसायाम् परदूषकवत्त्रनुत्तिनिवासगत्योः ॥ परपीडारहितदूत्यर्थः ॥ यस्मान्नोद्विजते लोको इति गीता अथवा सधीरमयासे
यताम् सकीदृशस्य गुणा अनघाः ॥ नघं पेभ्यः ॥ न घाः ॥ पापनिवर्तकाः इति यावत् यशः ॥ सहिमत्तापहमिति भागवतात् शोकसमानम् अघाशिष्विशिडःओढा
वितिकर्मणि लोपः इत्यघां गुरुसेवापरायणानिकृतं तेनोपदिश्यते स्वयं वा प्रार्थ्यते गुरुसेवामहात्म्यं अः ब्रह्मवैवर्तपुराणेप्रसिद्धम् भागवतेऽपि यथा हतानहेतुगुरुरिति
तु अथोहसर्वमतोत्मागुरुश्चश्रुतुषयायधेनिव एवं सन्तीवानकल्याणगुणाः ॥ शान्तसम्पन्नोदयापूर्णो विषयानाकृष्टो विश्वम्भरनो विश्वसान्त्राणोऽरवान् ज्ञानेहेतुगुरुः ॥

अरा
१

Checked 2012

Accession no:- ~~10244~~ M933
Title:- ~~वेदान्तसार सुबोधिनी टीका~~
Page!- (53) अमरकोश व्याख्या
व्याख्याकार - भट्टोजी दीक्षित
(अपूर्ण)

Checked 2012

(1)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
श्रीगा॰नमः॥

सम्यगाम्नार्थमोन्तराशर्थवनिष्पापेर ॰ धिकारिभिर्मयावासेव्यतामितिपरेभ्योदितमुपादिशत्स्वहितमाशंसमानोवाग्मंगलाशीर्लक्षणमिति लक्ष्मीस्मरणलक्षणं
वमंगलमावदार यस्तु मुकुटस्येवक्षदेवतासंकीर्तनादविशिष्टाद॰ षमुनपिपादध्विषुरित्येवोवत नन्न देवतावाचकस्य पदस्याग्रादर्शनात् आशीर्ध्वौदर्शना
थ स्वामीनुजिनमनुस्मृत्येतिस्मरणलक्षणमंगलमाह नन्न जिनवाचकस्य पदस्यादर्शनात् सामान्यशब्दो जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्यवेदि
कानामनुचितत्वात् अमरकर्तुर्जैनत्वे प्रमाणाभावाच्च आवत्तु हे धीराः सभगवान्सेव्यताम् सेव्यताम् धैर्य्यशालिन एवसेवितुं शक्नुवन्तीति तानेव संबोधयं
ति प्रकृतत्वाद्युस्माभिर्हितेश्रुभि॥ सर्वोयस्य गुणाः॥ श्रीमर्यादाद्याः शिमास्योवा अनघानि व्यापारागाघसंबलितानीतियावत् यद्वा अनघाप्रघा॥ त
पाव वरति॥ अनघाःपापहृष्ट्योरिति किंभूतस्य ज्ञानदयासिन्धो॥ ज्ञानंसमस्तविषयावबोधः॥ दयास्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा दया॥ तयोरम्बुनु
मयो॥ सिंधो रिवसिंधोर्विंदुतो धारस्य अगाधस्यानवछिन्नमहिम्नाः स्येरनधिगतत्तालपरत्वादपरिच्छेद्यगंभीर्य्यस्यवासौकिंभूत॥ परहिनापादनेपुना
स्तिन्तमो विरामायस्यमरणादिराहित्याद्वा फलावीनैवप्रेन्हावन्थच्छन्तिरतमाह श्रियेवमागै धीरत्रिवर्गसम्पत्ति॥ नाम्प्राप्तुम अमृताय मोक्षाय च
यद्वा सर्सिधु॥ सेव्यताम् सर्वोयस्यागाधस्यान स्पर्शस्यान्तयस्यसराः परिपूर्णस्यास्यविषमो॥ स्तयस्यनिवासस्यवा गुणाअनघारत्नादिमत्वान्ने
मंस्याद्य॥ श्रियेलक्ष्म्यै अमृताय पीयूषाय देवानु॥ अत्रसमुद्रपक्षेतुनसम्पागिव ज्ञानेत्यस्यानन्वयात् अन्येयइति प्रथमान्तस्यपक्षान्तत्वेनव्याख्यान
स्यानुचितत्वात् अभीष्टदेवतानमस्कारा उपनीतमहष्टहीत्यादि स्वग्रपादिरोधाच्च आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशोवान भूर्भावात् यस्तु मुकु॰॥
नाम्नासिंधुरेवेतिप्रकृत्यादित्वात्तृतीया तृतीयेतियोगविभागात्समास इतिसर्वे धारादयइतिनरूपितसमासः अर्थोसंगतो॥ प्राणिपरिकार्पर्तसा
नस्यनभेदेनाभेदनवाचान्वयसंभवति अभेदेनहितृतीया अर्थौ प्रथमायारवौविनान ॥ अभिधेयप्रयोजने दर्शयति समेति ममा मेषां
आद्यादीनांतन्नाणिनामानिलिंगानुशासनानिसिद्धानान्वासमाहृत्येकीहृत्यसंग प्रवा नामान्याख्या॥ लिंगानिवस्त्रीपुनपुंसकानि अनुशिष्य
न्तेतिविच्यवोयते॥ स्मिन्ननेन वेतिनामलिङ्गानुशासनम् करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट् सम्पूर्णन्यूनत्वदोषरहितत्वमुच्यते वीदृशं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
अम० को०
२

वर्गे ॥ प्रकरणे ॥ युक्तम् कीदृशैः संकीर्णैः स्वस्वयथाशब्दैः ॥ अन्येषां क्रमकथनेन कृतेनार्थैः ॥ यद्वा अमरसंसार इति शब्दादरवर्गाविशेषवद्भिः ॥ त्रिकाण्डो
त्वन्यादीनि नाममात्रप्रतिपादकानि वक्तुं आदिकृतानि तु लिङ्गमात्रप्रतिपादकानि ॥ अत्र तु भयार्थसंग्रहादिरमेव सर्वे ॥ पाठ्यमिति भावः ॥ २
लिङ्गज्ञानोपायमथ परिभाषते प्रायश इति वक्ष्यमाणादिति शेषः प्रायश्शब्दाल्लिङ्गरूपभेदेन अप्राप्तविसर्गविन्दुरूपेण स्त्रीपुन्नपुंसकमेतो ॥ अथ यथाप
धान्ययापच्चापिनाको ॥ अजगवं धनुः ॥ क्वचिद्विशेषणपदस्थेन सर्वनामपदस्थेन नापि रूपभेदेन स्त्रीपुनपुंसकं ज्ञेयम् यथा तत्परो हनुः ॥ अत्र तत्परइति
विशेषणात् पुंस्त्वम् सेवा स्यादनुपुंसत्वम् पुमान् सेतुः स्यात् कुत्वा ॥ स्त्रीत्वम् निश्चितं लिङ्गं नानन्त्यस्याहवर्ण्यम् रूपभेदाभावेपि कृविशेनापिलि
ङ्गं ज्ञेयम् यथाश्वयुग् गाश्विनी भानुः ॥ करो वियद्विष्णुपदम् अत्राश्वयुग्भानुवियन्निसाहवर्यात् स्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि क्वचित्तु स्त्रीपु
नपुंसकस्य विशेषोपादानात् ज्ञेयम् यथा भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् त्रो विशेषो विदुभेः स्त्रीवि ॥ अत्र के ॥ श ॥ नुक्तानां स्वपर्य्यायेषु पठितानां
भिन्नलिङ्गानां लिङ्गभेदमाख्यानुद्धृत्य एकशेषश्च न कृतः ॥ यथा देवतादेवनामस इति न कृतम् परवल्लिङ्गतास्यात् यथा वा खं नभः ॥ श्रावणो नभा
इत्यत्र श्रावणो गुननभसीति न कृतम् शिष्यमाणलिङ्गतैव स्यात् समानलिङ्गानां तु तौ कृतावेव यथा स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ॥ सुरार
श्मस्य इत्यत्र नुष्यांशस्थानान्तरनिर्दिष्टानामभिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतावेव यथा पक्षरोयन्त्यस्त्रोत्स्त्रीलिङ्गं भवेदिति ॥ मातापितरौ पितरो एतत्
स्वपर्यायेषु कृता एव तथा तेषां क्रमादृते क्रमं विना संकरो न कृतः ॥ स्त्रीपुन्नपुंसकानि क्रमेण पठितानि तेषु क्रमेण पठ्यमानेषु नान्तरीयकत्वात्
करो न दोष इति भावः ॥ संकरो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रितानां रूपः ॥ यथा स्तव इति पुल्लिङ्गम् मुक्तानुतिः ॥ स्तुतिरिति स्त्रीलिङ्गावुक्तौ ननु स्तुतिः ॥ स्तोत्रं
स्तवो नुतिरिति कृतम् एवं जन्तुर्जननजन्मानि इति नपुंसकलिङ्गानि जन्मजनिनुत्यनिरिति स्त्रीलिङ्गे गोऽभवशब्दः ॥ अंत्रिलिङ्ग उक्तः ॥ यत्तु स्वामि
नोक्तम् एतच्च क्रमादृते यत्र संग्रहश्लोकादौ क्रममात्रं विवक्षितं तत्रानुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादयः ॥ कृता एव यथा वर्गाः ॥ पृथ्वीपुरं स्मात्
इत्यादौ धीत्यादो द्वन्द्वसंकरो आत्राद्यादावेकशेषश्च कृतौ इति न भिन्नत्वम् इत्यादि पृथ्वीपुरेत्यादि निर्वाहे पि आत्रादौ ॥ निर्वाह एव तत्र क्रममात्रस्या

3

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
शीवा॰नमः

दि

अत एवास्मरोयन्यत्रान्तोगोधर्मविवेचनादि[illegible]नादप्यनिवृत्तिः यदस्युपो ध्यायिवक्रमात्तदन्तर्गतत्वमनुन्नानात् क्रमेणाद्ततेप्रतिपाद्यापादेयत्वं
पदनिष्पाद्यत्विति स्वामी नदपिन अन्तर्गतत्वस्यनिर्वीजत्वादस्मदुक्तरीत्यातस्यसामञ्जस्यात् ४ अथार्थलिङ्गानांसमाहारस्त्रिलिङ्गी
तत्रत्रिष्विति पदं तेयमितिपरिभाव्यते यथा त्रिषुस्फुलिङ्गोऽग्निकणः इत्यादिषु तेन त्रिलिङ्गीतिलिङ्गस्यार्थान्तरस्यासम्भवादयोगात्
स्त्रीपुंसैभिन्नमन्तत्रयोरितिपदं तेयम् यथा द्वयोस्त्वर्चा त्रिकी इत्यादिरितिलिङ्गशब्दप्रयोगोपलक्षणमिति हीनप्रसङ्गेसर्वत्रलीनेपुंसि
इत्याद्युपपद्यते तथानिषिद्धलिङ्गंशेषार्थंत्वनिषिद्धलिङ्गं शेषार्थं यथाशेषलिङ्गंत्रयम् इदमपिन्यायसिद्धविशेषनिषेधेशेषाभ्य
नुज्ञानात् यथा वज्रमस्त्रीति पुंनपुंसकत्वनम् अपादिर्यस्यनस्यादि त्वेनवा पात्वे व नामपदंलिङ्गपदंसर्वनामपदमव्ययपदंवपूर्वा
न्यपिनभवति किन्तुनरान्नपि नगरीत्वमरवनी जवाप्यशी[illegible]त्वरितमितिवनामपदम् पुंसित्वमष्टौ शस्त्रवाचत्रिषु इत्यलिङ्ग
पदम् तस्यतुप्रियेनिसर्वनामपदम् वा तु पुंसीत्यव्ययपदम् अपशब्दोऽप्योपाद्स्यात्स्युपलक्षणम् यथानुक्रोशोऽप्ययोगसः ध्यायि
पदमितेतुनापूर्वस्माद्विशेषद्योतनात् अपशब्देभवार्थान्तरारम्भात् भमविषयं तेनत् उद्यानतुपुंसिवत्यत्रतुनदोषः ४ उत्तरस्यान्ना
मत्वात् लिङ्गवाचिनान्वयेपिदोषाभावात् [illegible]स्त्वत्रपादपूरणाभावकारार्थेवपठितुंयुक्तम् ५ स्वविति यद्यपिवतुष्टयीशब्दाना
प्रवृत्तिपन्नेसंताश्ब्देषु सर्वि[illegible]नावश्यकी तथापिशास्त्रकल्पनाप्यभिमततमथीपत्त्युत्पत्तिः प्रदर्श्यते स्वर्यतेस्तूयतेस्वः स्वरा
दीपतापयो ४ अन्येत्वापिदस्यतद्दीनिविश्वबाहुलकात्कर्मणि गुरोगारपरत्वमित्याहुस्तन्न निर्वीजत्वाहुलकाश्रयस्यायुक्तत्वात् स्वरनिश
दीयतेइतिरप्युक्ता उन्नार्थस्यतत्रासम्भवात् स्वरत्वप्राप्त्या उपतापयतीतिनेनं हूतामहतेनतयतइतिप्युते ४ स्वरादिपाठादव्ययत्वम् अ यथा
स्त्रीशब्दभेदेनाविशेषेनिर्देशे त्रिषु स्वशब्दस्य मङ्गलार्थमाद्यप्रयोगः आर्जअर्जनेकर्मणिघञ् अ अन्ते द्विस्मिन्निनिवा अजगति

श्रीराम
अ॰टी॰
३

ननु मुकुन्दवज्जोरिति कुतो माह तन्न निष्ठायामनिट॰ कुतत्वमिति वा निर्निकात् कंसुरवंतहविनुदमकन्दुः॰स्वम् नास्त्यकमत्रेति नाकः॰ नाभ्यायनपादितिन
लोपान कोवर्लानन्दभावो नात्रेति वा नाकः सुत्रिदिवे वरे तिस॰ त्वप्पवस्थासुत्र मोक्षसंविशुद्धवादीवत्यत्रेति त्रिदिवः॰ स्वर्गार्थत्वविधानामिति कस्मा
दुक्तंन्न स्यात्स्तापार्थैधिहनिष्ठुअर्थामिति परिगणनात् उदाहरणंत्वेन व्याख्यानस्यानिर्मूलत्वात् स्वर्गप्रसिद्धविभुजादित्वात्कप्रत्ययइतिनदपिन अधि
करणत्वत्यनिर्देशनासङ्गतत्वात् तत्रकर्मणीतिवाक्यशेषात् तस्मादुक्तवेनिबन्धसंज्ञापूर्वकत्वान्नगुणइतिव्याख्येयम् महाभ्रान्तवैसवरौरूभेदेनवा
सात्त्विकराजसतामसभेदेनवात्रिविधादीव्यतिव्यवहरतिप्रकाशतेवा इगुपधात्कः॰ त्रिदिवं सुखे स्वर्गे वत्रिदिवानयामितिमेदिनी दर्शनात् नपुंसके
वेपि त्रिदशानामालयः॰ स्वर्गादयः शब्दास्स्वरूपपराः॰ अन्तरणावार्थपराः॰ अतस्समानार्थत्वाभावादेकशेषोन सुराणांलोकः॰ सुरसद्मादीना
मुपलक्षणमेतत् एवंयौगिकेषुसर्वत्रानेयम् द्योततेः स्वामिति योगेविवन् शाकुलेकाद्युनेडौ॰ द्योरिति प्रुभ्रभिगमनेविस्वा दीव्यत्यस्यामि
निवाहुलकाद्दिवेडि वे॰ द्यौः॰ दिवौ दिवः॰ प्रुभ्या युग्दिवमौगिति आप्रत्ययइत्याहुः मुकुटस्तन्न उक्तसूत्रस्यादर्शनात् स्वामीतु घोशब्दोप्य
[illegible] त्यत्रोत्तोरिणाद्यपाठान्तरादित्याह तदपिन सतत उर्मैनस्मतोइत्यत्रक्रिविधानेनपाठस्योपलक्षणत्वात्
कारन्ता [illegible] लि भाष्येगतोरिणिद् प्रुभ्यां श्रुडित्यूङ्प्रसङ्गात् प्रभृतिस्तु प्रुभ्रभिगमने॰ प्रुयतेऽभिगम्यते वाहुलकाद् मनि
अपिदिवशब्दविलुम्तम् तदपिन दिवो दिवइत्यादिर्व्याश्रुत्य॰ प्रसङ्गात् प्रभृतिस्तु प्रुभ्रभिगमने॰ स्रुयतेऽभिगम्यते वाहुलकात् मनि
डोप्रत्ययइत्याह द्यौः स्त्रीस्वर्गेवगगने नस्त्रीवंनयोः॰ स्ततम् ननु स्वामिनादिवशब्दो व्यक्तिविषयेइत्युक्तं तदेतेनैवपरास्तम् उक्तमेदिन्यादिविरोध
पानभिधानात् मन्दिरः॰ सैरिभः॰ शक्रभवनं स्वर्दिवं नभइतित्रिकाण्डशेषाद्व विशत्यस्मिन्सुकृतिनइति विष्टपम् विटपविष्टपविशिपोलपा
इतिकप्रत्ययतस्य वतुद्भ्रश्वेतिषत्वम् यत्रवन्धस्यविष्टपमिति वैदिकप्रयोगः॰ तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् पूरणप्रत्ययलुक् योगतार्थत्वान्नुम
मुज्यते केचित्तु पिष्टपेतिसूत्रेपष्टित्वाविशतेरादेः॰ पोनिपात्यतेइत्याहुः॰ अयंपुंस्यपि तथाचामरमाला पिष्टपोविष्टपोपस्त्रीभुवनंयतपुंसकमिति
नभोविष्टपं वागौनाष्टाःस्विश्वापि सुरालयम् इतिरत्नमाला॰ स्वर्गशक्रभवनस्यादम्भावपेहो ओकादम्भोप्पस्पोः॰ नक्लियतेऽनेन [illegible]
नव ६ ग्रा॰ ८

श्रीराम०
शीवा० नम०

स्यि०

अमरास्त्रिदशोप्य संहानेकुलिशतुमे स्त्रीगु मरवन्धोऽस्यूरणपूर्वाजगायुषु जराय। नि। क्रांता निर्जरस्यात्तु माने वेजरा स्यने रवाभवत् निर्ज

यातुगुड्स्यावनालपर्णामपि स्त्रियाम् शिवंनीति देवा। पवादिशुपाणादत्र देवसुरेषु नेरात्रिरेवमाख्यातमिन्द्रिये रवीकृताभिषकूयाति जनीस्य कूपारपि

नतीयायौवनाख्यादशासदायेषांत्रिशत्दसत तीयार्थता त्रिभागवत त्रिर्दर्शयते। सख्यायाग्ययेति वहुव्रीहि। वहुव्रीहौ संख्येयडतिडच् अन्त्यसत्रा

विनाशरव्यास्तिस्रोदशारषामिनिवाग्रीन्नतायानदशन्निपवायविप्णोरणदित्वान्न ओप इति राजदेव। उक्तेविग्रहेकर्मण्यरण। प्रसंगेनावी। प्राप्नेति

मलविभजादिवासमाधेयम् विष्णोवु धोयेषां त्रिदेवासन्नजावशिष्यत्वात् विशेषेणवु ध्यतेवा वुधश्रवगमने इगुपधेति क। विविधुजेसुरे सुरोतिसु

रा। सुरप्रसवैश्वर्यमयो। गृंगुधेतिक। यद्वा समुद्रात्स्थासुरास्त्येषामर्शआद्यच् यद्वाशोभनंराजंते राजृदीप्तौ अन्येभ्योपिदृश्यते। सुरावकूमपर्याय। शोभनमनो

पुंजिंगष्लिदिवेशस्यात् सुकुपर्वाभावास्यादिव मरितमभ्रः स्यादिः अन्यिनुत्सवौयेषांतेसुपर्वाणः। सुपर्वानाशारेवंशेपर्व ध्रमसुरेषुव शोभनंमनो

येषां सुमनो। पुष्पमालत्योः। स्त्रियान्नाधोरदेवयो। त्रिदिवस्येशा। दिवंभाकोयेषांतेदिवौकसः। दिवशब्दोदन्तः मंदिर। सौरिभ। शक्रभवन

खन्दिवनभइतित्रिकाण्डशेषात् धौरेकायेषांमितिविग्रहे दिवौकसापिस्यादि वाकादिवौवाश्वदेवेवापीहपन्तिरणीतिरान्तिदेवात् दिवाकास्वपि

वौकाश्वपुंसिदेववातके शब्दपरविप्रतिषेधात्परयणादेशस्यानिवत्त्वेन पूर्वस्यनयणस्तनावितिन्यायात् ७ नजेरादारोडितिरितिशाक

टायन। यद्वा घति दीव्यन्ति क्रीडन्ति। श्रादित्याश्चपत्यानि सुरदिकाराणनिक नद्ध इति

लस्त्रीभ्यांठक् दिविसिंदंतिवर्णनं ते सहसुविसराणयत्यवसादनेषु नस्पृहिषेतिद्विषु हृदयुभ्यांवेतिदेरलुक् सुवामादिषुवेतिषत्वम् तत्पुरुषेह

तिवह्नुसमितिदेः लुंकपुसदोपिमनैस्सुमेनघुसदान्यमीतनेतिमाद्य। चित्रादौविशब्दोतेलिखज्ञन्तारविन्यासज्ञकरोतिवर्मणिवज्ञश्रीवाह

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीरम०
अम०टी०
४

लपादेधुनिस्रोतेरवास्रन्तेषामिति वार्थः आधव लेखेबालेखमसुरे लेखा लिपिराजिकयोर्मता अदितेर्नन्दना॥ अदितेरपत्यानि दित्येतिण्य॥
दितेः विशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात्स्वयेन आदित्या भास्करेऽपि अथ द्वाव्यम् स्वर्ग॥ आतिनिर्वा स्वरादित्वादव्ययम् नत्र न तो वा भवनि
मितधुरादित्वात् ॥ क्विपि अभावोपीत्यन्य अविद्यमान॥ स्वप्नायषां त्रिपनेत्रेति मर्त्ते भूर्लोकः॥ दस्त्रिमग्रिरावाभिदीमि [illegible] विम्य॥ तन्न
तत्रभवा अप्सुपवाणान्मर्त्या॥ नवसुरमर्त्यविशेषण॥ इति स्वायत तद्भिन्ना॥ अमृतमन्नान्नयेषाते [illegible] वर्हिरग्निर्मुखंयेषांते ऋतुनऋतु
वाभुञ्जे भुजपालननाभ्यवहारयोः॥ क्विपू गीर्वनिग्रहानुग्रहसमर्थां वाणी [illegible] २ स्त्रियेषां दन्ताष्ठपाठे गीर्वन्वाणस्त्वप्रियत्वात् वनुयाच
ने कर्मण्यण् पूर्वपदादिति णत्वम् दानवानामरयः॥ प्रभास्तवन्देषाम् [illegible] वृन्दाभ्यामारकन् दैवतशब्दात्स्वार्थे तल्॥ ततः स्वार्थे
प्रज्ञादण् विशेषविधेः पुंस्त्वम् नृपभेदात् नक्लीवत्वम् दैवतास्त्रीयाम् नृपभेदो देवस्त्रीत्वे सिद्धे वृन्दारकवचनात् पुंस्त्रियेः शंकावारणार्थं स्त्रि
यामिति मुकुटस्तन्न नृपभेदेनैव वारणात् विसंगविनापुंस्त्रिकोटेरनुत्थानात् अन्यथा पक्षागेत्यादौ लस्याप्यनिवारणात् अतो देवप
र्यायः॥ पुंसि वन्तृपलितत्वबोधनार्थमिदम् षड् विंशानि॥ ६ आदित्याद्य॥ प्रत्येकं गणदेवताः समुदायवारिणो देवताः॥ एकत्वसमुदायवन्नानामवे
यवकर्तृत्वाभ्युपगमात् आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः॥ वसवश्चाष्ट संख्याताः षट्त्रिंशत्तुषिता मताः॥ आभास्वराश्चतुःषष्टि
र्वाताः पंचाशदूनकाः॥ महाराजिकनामानो द्विशतं विंशतिस्तथा॥ साध्या द्वादश विख्याता रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः॥ विंशतिकर्मस्विति विश्वे
विश्वाप्रवेशने [illegible] विशिष्य [illegible] न सर्वनामसंज्ञकोयम् औपनिकसंज्ञास्वेव सर्वनामत्वपर्युदासात् न कुत्सु सर्वेषां

7

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
श्रीवा॰नम॰

विश्वेदेवानांनामेति कृत्वा सर्वनामसंज्ञा इत्याह तन्न एकशब्दस्य बहुत्वसंकेतितस्य संज्ञात्वैवाविस्मात् यथा आवान् वहि ष॰ पुत्रेषु संकेतितस्य
पूर्वेतन श्रव्दस्य यथा पूर्वजक्ते॰ पूर्वशब्द इति नतीय दृष्टांतोपि विस्य॰ पूर्वज क्ते॰ पूर्वशब्दस्य व्यवस्थाभास्तत्वात्संज्ञात्वान्ति संभवाभावात् व
सन्तीति वसवः॰ वस निवासे॰ ८ दस्र्वास्त्वीहित्रय सिहनि दिवि विधिमनिभवत्सु॰ विश्वस्य वसुराष्टौ रिति दीर्घत्वेन असंज्ञात्वात् तुष्यन्ति तुषतुष्टौ तु
षिकटि कृ षिस्य॰ कितजितिवाहुलकात्कित्वं यद्वा तोषयन्तु संप्रदादि॰ ततस्तारकादित्वादितच् आसमंताद्भासनशीला॰ भास्वरा॰ स्वेशाभा
सपिसकेसावरच् अनन्यनेन अनप्राणने सलिकस्य निमहि भाडि भारिडि पिपिडि तुरिडकुकिभ्य इलच् अनिलास्वसुवानुयाः॰ महती राजि॰ पन्ति
र्षाम् श्रेषामहाविभावेनिकृ महारा जिकेतिपाठ महाराज्ञो देवतैषाम् महाराजप्रोष्ठपदाहु निति ठञ् यद्यपि सुन्तहविर्भागिन एव देवतात्वम् आ
ज्ञेयावैप्रोस्मरणे इतिवदुपचारोवा ध्या॰ साध्यं सिद्धि॰ साधसंसिद्धौ अहस्तोरितिभावेरायत् साध्यषाम् अर्श आद्यच् साध्यायोगानरसुरगण
द्वविशेषवसावनेयेवयावत् रोदयंतसुरान् जहिर अश्रुविमोचने रोदेर्णिलुक् चेति रक् रोणश्व उक् १० विद्यति विद्याधरा इति पाठ॰ अभि
लिंगादुग्रे ६ न भिधानादसमासा॰ विद्यापाठादिका अनगादिविषयिण्या धारा धारका॰ यतु विद्याधरातीनि मुकुट आह तन्न पवायवो इवाद
त्वादस्या॰ प्रसंगात् अद्भ्यः सरंनिसरन्त्येरसुन् पन्सेनेपञ्जते यन्ताहृजायामवतरिवकारके संज्ञायामितिघञ् पन्दोग्रु यक्षमात्रे वगु यका धी
श्वरेपि च ३॰ कामस्तस्येवान्तरणी असेयानिवाइ रान्तिषु मैस्यामिवाहुव्रीहौ स कथन्तेणारितिषद् रक्तेत्योभोर रक्षांसि रक्षपालने सर्वधातुभ्यो सुन्
गंधं सौरभमर्वतिगं धर्व॰ कर्मण्यण् शकंध्वादि॰ अश्व मुखत्वात्कुत्सितानरा॰ किंन्नरेपे इति समास॰ पिशितम् अश्नाति अश्नभोजने कर्म
ण्यण् पृषोदरादि॰ न अप्तालयं॰ गुहंतिनिधिं रक्षंतीति गुहूसंवरणे रक्षुल् पृषोदरादित्वात्घगागम॰ तथा आदि॰ निधिं रक्षंति यप

श्रीराम
अम०को०
५

गुप्तंकुत्सितंकायतीति वेदे अतोनुपसर्गेकः९ गुप्तंगोपनीयं कं सुखं येषामिति वा अनयोरप्यन्तयोः९ शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति काशिकाकारवचनाद्गु
ह्यकेषु तत्र दुहि गुहेश्च रक्षणार्थस्य मिनिमिदाजिदित्वत्तिनाप्तस्मने रायतिसंज्ञापूर्वकं त्वान्न गुणः९ अस धीतिसिद्धः९ विबुधि स्मांसरयो ९ग
त्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः९ सिद्धिरस्यास्तीति वाऽर्थः आघव भूतिरस्यास्तीति अर्थ आघव भूतः९ भवतीष्ठं प्राप्नोति भूमाश्री गत्यर्थाकर्मके
तिनक्तइति मुकुटस्तन्न प्राप्तस्य गत्यर्थाकर्मकत्वात् अमी विधा वेरादयोदश देवा योनिरेषां निरेष यानय९ देवांसकाद्रव्यर्पः९ यनुदेवानामिवयो
निन्तु त्यक्तिकारणमविभाव्यमेषामिति मुकुटो व्याख्यातं तन्न अधिकरणे बहुव्रीहिप्रसंगात् श्लोकोपक्रमेस्य स्वग्रंथविरोधाच्च ११ असुर इति
असंवति क्षिप्यंति देवान् असुराः९ असुरुन्तपरेण असेनुरन्नित्युरन् सुरविन्नुत्वाद्देवानजितिनत्पुरुषः९ प्रज्ञादिभ्यश्च९ असुर एव आसुरयमनेवा अन्ये
भोपीतिः९ दितेरपत्यानि दित्यदितीतिण्यः९ शिखंतात् स्त्रीभ्यो ढक् दैत्योदनोवीजाताः९ तम्म्यांजनेर्डः९ पंचम्यामजातौ इन्द्रस्यारयः९ दनोरपत्या
नि शुक्रस्य शिष्याः९ दितेस्सुताः९ पूर्वं न देवाश्च पूर्वापरप्रथमेत्यादिना समासः९ यद्वा पूर्वं देवा अनयोमादि देवत्वदृष्टाः९ सुसुपेति समासः९ पूर्वे देवा
येभ्यो वा अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहिः९ सुरान् द्विषंति द्विषत्प्रीणो सत्सूद्विषेति क्विप् मधपि पातालवासित्वेन पातालवर्गे वक्तुमुचितास्तथा
पिदेवविनुत्वेनवु अपारोहादिति बोन्तः९ दशानामान्यसुरस्य १२ सर्वं जानाति ज्ञाऽववोधने अतोनुपसर्गेकः९ यद्वा सर्वं ज्ञायस्य स्वात्मनः९ स
र्वस्वापरोन्नत्वात् यस्मान्नाद्यपरोन्नादिति श्रुतेः९ यद्वा सर्वं ज्ञायस्मात् यथाग्नेः क्षुद्रविस्फुलिङ्गा नुद्यरंत्येवमेवास्मादात्मनः९ सर्वे प्राणाः९ सर्वे
लोकाः९ सर्वे देवाः९ सर्वाणि भूतानि सर्व एते आत्मनो व्युच्चरंतीति श्रुतेः९ यद्वा सर्वं ज्ञाभिन तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः९ शोभनं गतं ज्ञानमस्य
प्रशस्ता बुद्धिरस्य अर्थ आघव यद्वा सुष्ठु गतो मतिर्बुद्धिर्निरूपणं ज्ञानं इति नृणां९ दशपलेर्निर्वेधेपि सर्वज्ञस्सुगतो बुद्ध इत्यादि९ धर्मराजो जिनो धर्मस्य राजे

५

श्री रामाय नमः पत्र्याकार मंगलं श्री कल्पाणैषणीय शिवाय मन्त्रो ७

श्रीराम
शिवाय नमः

सा ५

समंताद्भद्रमस्येतिनु अधिकरणत्वात्स्तुवितम् भगंमाहात्म्यमस्यास्तिमतुप् मारंकामंजयति सन्सुद्धिर्विनिविस्य लोकंजयति जयतिजिनः दुराणिअजि
तीरुण्यविभ्यानक् जिनातीतिस्वामीमुकुटो नन्द अरू स्य हलइति दीर्घप्रसंगात् १३ दिव्यं वन्तुष्मात्रं पवित्रज्ञानम् पूर्वनिपातानुस्मृतिः आत्मज्ञानम्
विपद्गमनम् कोपम् हादिसिद्धिश्वेतिषडभिमनोज्ञापमानानियस्यसः षट्सुदानशीलक्षांतिवीर्यध्यानप्रज्ञासु अभिज्ञा आद्यज्ञानमस्येतिवा दश
बलान्यस्य यदाह दानंशीलंक्षमावीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानिव उपायः प्रणिधिर्ज्ञानंदशबुद्धबलानिवै इति अद्वयम् अद्वैतंवदत्यवश्यम् आवश्यके
रिणनि विनयत्यनुशास्ति एवुल् मुनिवुङ्कु षियावन पूर्वाः नृतुभ्नादित्वान्नणत्वम् शास्तीतिशास्ता तृनन्तौवा शासिन्द्रादिभ्यसंज्ञायांवानित्या
विनितृन्तृज्वा पितृवद्भ्रातृत्वात् नप्तादिग्रहणस्यनियमार्थत्वात् वांद्रशासे अन्तिविधिश्रीरित्यत्रशास्तीतिप्रत्युदाहरणेऽनेणादिकः नवएवरत्न
मतिनाद्दर्शितत्वाद् बुद्धवाविनोपिदीर्घइतिसुभूतिस्तन्न नवस्तस्यप्रसंगात् अनेणादिकन्तवएवेत्यत्रप्रमाणाभावाद्य मन्यते मुनिः म
नरश्चैतन्त्र अष्टादशबुद्धस्य १७ शाक्यो भिजनोऽस्य शुंडिकादिभ्योऽण् यद्वा शाककन्त्प्रतिछन्नंवासंयस्मात्सवत्रिकेर तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते
शाक्याइत्यागमात् शाकेभवाश्शाक्याः दिगादित्वाघत तदपत्यवतीश्रोमुनिः शाक्यश्चासौ मुनिश्चेति शाक्यसिंहइव उपमितंव्याघ्रादि
समासः भीमवत् शाक्योपि सर्वार्थेषुसिद्धोनिष्पन्नः सिद्धार्थइति समासः सर्वार्थसिद्धिरायस्येतिवा सिद्धार्थोपि सिद्धार्थोवु सर्षपाविति
शाद्वलतः शुद्धआदनोऽस्यपितृशक्यादिः शुद्धोदनस्यापत्यम् अतइञ् गौतमस्यायंशिष्यः तस्यादमित्यण् तद्गोत्रावतारादितिस्वामी अर्कस्य
बंधुः सूर्यवंशजत्वात् मायावासौदेवीच तस्यास्सुतः यद्यपिदेवविद्नुष्णावुद्धानत्वान्जिनशाक्यानरकवर्गेवक्तु मुचितोनथापिदेवविदुष
त्वेनतुल्पपारेग्रहाद्देवत्वेनात्म सप्तशाक्यस्य १५ वंहतिवर्धयतिप्रजाइतिब्रह्मा क्वहिव फौ अंतर्भाविणर्थः वंहेर्नोत्वमनिन् आनोर्नस्यात्वेदसः

श्रीराम
अ. को.
६

त्वकृत्यमस्य मुकुटेन तु तं तनत्रं तत्रात्मसरत्तपूर्वकम् आत्मनो विमोऽस्य काशात् आत्मना स्वयमेव वा भवति भुवः संज्ञान्तरयोरिति क्विप् सु
रज्येष्ठः ४ परमे व्योमनि विष्टपे ब्रह्मलोके वा तिष्ठति परमे स्थः ४ किदितीनिः ४ तत्पुरुषे कृती त्यलुक् स्थास्थिन्स्थूनामिति षत्वम् लोकपि
तॄणां मरीच्यादीनां मर्त्यादीनां वा पितामहः ४ पितुः पिता मातुलेति साधुः ४ हिरण्यं हिरण्मयमण्डं तस्य गर्भ इव तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसम
प्रभमिति मनूक्तेः ४ तदगर्भोऽस्य लोकानामीशः ४ स्वयमेव भवति भुव इति क्विप् चत्वार्याननान्यस्य दधाति डुधाञ् धारणपोषणयोः ४ तृच्
अब्जं योनिरस्य द्रुहति द्रुह्यन्ति ४ द्रुह जिघांसायाम् द्रुहेरिनन्किनिति मुकुटस्तन्न द्रुहेरिनन्त्यत्र पाठात् द्रविणं द्रहिणेत्युदाहरणात् अ
तो वहुलमन्यत्रापीति नव वाहुलकाद्गुणाभावः ४ द्रुघणोपि ब्रह्मा स्यात् ४ स्याद्द्रुहिणो द्रुघणश्च पितामहः इति भागुरिः ४ कमलं योनिर्विरुञ्चि
निहन्ति ४ कुरेणश्च घनादेश्च पूर्वपदादिति णत्वम् द्रुहिसारवन्तोऽत्र नेनेन्द्र ४ विरचयतीति विरिञ्चिः ४ रचप्रतियत्ने स्वार्थण्यन्ता
दचइः ४ पृषोदरादित्वादकारस्येत्वं नुमागमश्च पचाद्यच् विरिञ्चो द्रुहिणः ४ विरिञ्चिर्विरिञ्चो द्रुघणो मतः इति शब्दार्णवात् यत्तु रीढवियोजनम
यमनयोः शु रादिः ४ अच्वइ ४ पृषोदरादित्वान्नुम् कुंजरवदुपधाह्रस्वत्वं चेति मुकुटस्तन्न रिहवियोजनसम्पर्चनयोरिति तुदादेः पाठदर्शना
त् ह्रस्वविधानस्यानुपयोगात् कुंजरवदिति दृष्टान्तोपन्यासः ४ तत्र ह्रस्वविधानाभावात् कमलेमासनं यस्य सृजति तृच् सृजिदृशोरित्यम्
प्रजानां पतिः ४ प्रजापतिर्नामदन्त्यादेर्महीपालेवि धातरि विदधाति वि धाञो चेत्यवनिवि धाः दृशोसि प्रत्ययश्च मुकुटस्तपसुन्नितोर तन
आद्युदात्तत्वापत्तेः मिथुनेऽसिरित्युपत्र मात्र विशेषणदधाति विरन्योपसर्गनियम्यर्थ ४ विश्वंसृजतीति क्विप् क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वं न रज्जुसृ
ड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् यद्वा सृजि ... ४ पदान्तेषत्वविधे ४ कुत्वापवादत्वात् यत्तु मुकुटेनोक्तं क्विन्प्रत्यये इति तदगुरणसंज्ञानप
यन्मो

६

श्रीराम॰
श्रीवा॰नमः॥

न्तोक्विन्ननसकुत्वंनक्विवंतस्येतितन्न प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यादृक्स्पृगित्याद्यसिद्धिप्रसंगाच्च तत्यन्तस्यात्राग्रहणात् यद्यप्यतद्गुणसंविज्ञा
नपक्षेतुक्विन् उपलक्षणत्वात्तदभावेक्विवन्तस्यापिकुत्वमित्युक्तं तद्यसमद्युक्तप्रकारद्वयेनप्रयुक्तम् विधत्ते इति विधिः॥ उपसर्गेघोः॥ किः॥
वाहुलकात्कर्मणि यत्र विध विधाने इनू इगुपधात्किदितिकित्वान्नगुणः॥ विशतिविश्वस्मिन्॥ ५० विशुद्ध्यात्मा वेवेष्टि विष्णुः किचेतिनुः॥ नरा
णांसमूहोनारम् तदयनंयस्य पूर्वपदात्संज्ञायामगःइति णत्वम् नरस्यायनंयस्येतिविग्रहेनरायणोपि छंदोवदृषयः स्मरंतीत्यादितिमुकुटः स्तुतिः॥ अय
नारायणोविष्णुर्वर्त्तमानोयमणाइतिशब्दार्णवः॥ वासुर्नारायणपुनर्वसुविश्वरूपाइतित्रिकांडशेषश्च नडस्यापत्यम् नडादिभ्यो
फगितिवा संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावोवा नराज्जाता नाराः॥ आपस्तान्यानिवाअयंवापस्य नारमयनंज्ञानंनाभिवा अयतिप्रवर्त्तय
तिवा अयगतौ णिजंतोपि कृत्यल्युटोबहुलमिति ल्युट् कृत्स्नोवर्णोस्यास्ति कृष्णः इति निरुक्तं तराद गुण एवव तेभ्योमनुमोऽशु इति उक्त कृष्णि
सर्वाण्नितिवा वाहुलकात्कावर्णाभिनापिकृष्णेनक् विकुण्ठायाअपत्यम् शिवादित्वादण् विगताकुण्ठानाशोयस्य विकुण्ठस्तानस्थानेवासोस्यस्य
तेनाश्रयत्वेनवास्यज्योत्स्नादित्वादण् [illegible] विकुण्ठानांजीवानामपत्यंनियंताज्ञानदोवा तस्येदमितिवोषइति वा अण् विष्णुः॥ स्थिरइतित्रिकांडः
शेषः॥ ननुस्ताचारेक्ष्वस्योभिमतः॥ अश्वस्येवस्वर्वलन्तारस्यामित्युक्ते॥ विष्टरोदर्भमुष्टिविश्वरसीकर्मावस्थीतिवा सोमएदश्येयस्य सप्रभमन्तस्य
वैयधिकरण्येपिसमासः॥ सप्तमीविशेषणेवहुव्रीहाविति सि॥ त्रतगमकत्वादितिमुकुटोक्तोहेतुस्तत्रप्रयोजकः॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः॥
प्रशस्ताकेशास्य न्त्यस्यकेशवहुकृस्वकेशे गपुत्रपौत्राववस्तावस्य केशोगेवातिवा कृश्णः इति वा॥ वाग्नेोत्र्यातइतिवाक्॥ ध्रंभोधिपिनामते
ब्रह्मपिताभ्राक्रोघचीश्वरइति पाद्मोक्ते॥ हन्त्यर्थाद्ध्वे धे॥ केशिमहतवान् अन्येभ्योपिदृश्यतइतिडः॥ छंदोवदृषयःकृत्वात्केशिशब्दस्यकारस्य

रैभ्यपुत्रे दृश्यत
विष्टरोक्रान्ते॥
परमात्मनि ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
अमरकोश
७

उ.टी.७

कालेनलोपेपूर्वकेशवइतिसुकुरुवलन्न वधधातोरभावात् वधइत्यादौवधादेशविधानात् मायाऽनन्त्या॥ भव॥ यद्वा मधोरपत्यंनंदवअर्थत्वान्न
शोर्हन्नेतिशेषः कृत्वेण स्वतोभवति भवइतिक्विप् १९ दैत्यानामरिः॥ अशरीरीकमिवविन्हिरणीयस्य वहश्रीहोशायपन्तेणास्वाकृतत्वेव उपएड्
रीकेष्वपिमसवा। एतेश्वहरिस्तेसारस्लंकमलवलमादयेत्पत्र अनकेम् गाभुवं धेनुं स्वर्गं वेदं वाअविन्दत विदुःलाभे गवादिषुविन्दे संज्ञा
यामितिशः॥ वराहरूपेणोद्धरणात् कामधेनोरैश्वर्यप्राप्तैरिन्दुरणस्वर्गस्यानिवहनान्मत्स्यादिरूपेणवेदोद्धरणाच्च गो[illegible] धन्नशिवन्कमस्य
पीतमम्बरंयस्य नास्तिसुतस्वेअस्वेपराधस्य नाथोऽस्य तिवा (अचुङ्गतौ) गत्यर्थके॥ च्युङ्स्य विकार॥ शार्ङ्गं धनुः॥ अनुदात्तादेश्चेत्यञ्। सभ्य
तदस्यास्तित्यतइतिठनाविविनिशनि॥ विनिशोकेनानार्थेनिपात॥ विपुलानिनवति आत्विगितिकिल् उगितश्चेतिङीप् विवक्षीसेनायस्य
गकारपरत्वादेतिसंज्ञायामगादितिषत्वं न विष्वक् विश्वकसःतेनाविरोषैविष्णुं विश्वबलं निरुकां शातातस्यम व्यापि नातव्यामकल्या
श्वेतशक्रा शाटेवपरिवेष॥ विष्वक्सेनकसेनाभेष॥ प्रतिष्वक्॥ कोपविशंपे वेत्स्यविवेकाध्व विष्वक्सेनाफ्लिन्यास्यादविष्वक्सेनाज
नार्दनेमुकुन्दस्तु पूर्वपदात्संज्ञायामगइतिनरणत्वम् विष्वक्शब्दस्य गकारान्तत्वाद् गकारागकारान्तत्वणत्वे कर्तृमेपरस्यरवस्वितिव
र्त्वस्योसिद्धत्वादित्वात् नन्न मप्कुम्वादित्यधिकाराणत् सकारव्यवायप्राप्तेरभावात् जननजन॥ भावधञ् जनिवधोरश्चेतिनवृद्धि॥ अ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात्
नोजन्मनर्दयतिजनार्दनः॥ अर्द हिंसायाम् नंद्यादित्वाल्ल्युः॥ जनानामसमुद्रस्य दैत्यभेदा॥ तेषामर्दनमितिवा १९ अन्येष्वपीतिडः॥ चक्रं पाणौयस्य प्रहरणार्थे
कुगतीतिसमासः॥ यन्नुपगतइन्द्रोपस्येतितन्न कुगतीत्युपन्यासविरोधात् कृद्गस्यावजेज्ञान॥ पद्मनाभौयस्य अवप्रत्ययं नच ५
इतिसप्तम्या॥ परत्वम् चत्वारोभुजायस्य यद्वा भुंक्ते भुनक्तीति भुजः॥ चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणाम्भुजः॥ आहुरत्वात्पुराण॥ वासुश्चासौदेव
येत्यत्राजितियोगविभागाद्दव मधोरसुरस्यारिः॥ वसुदेवस्यापत्यं अव्यक्ते त्वण् यद्वा वसतीतिवासुः॥

८

(13)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम.
शिवाय नमः।

सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः। ततो वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयत इति विष्णुपुराणात्। वासुरपि वा। नारायण पुनर्वसु विश्वरूपा
इति त्रिकाण्डशेषात्। वसुदेवे शुद्धान्तः करणे प्रकाशत इति वा ... त्रिषु लोकेषु क्रमणं गतं त्रयो वा विक्रमाः पादन्यासा यस्य २०
देवक्यानन्दनः। देवकशब्दस्य तदपत्ये लक्षणया वा नैपुण्योगादिति ङीष्। नहि तत्र दास्यत्यन्तस्य एवं प्रयोगः। किं तु जन्मत्वाद्यपीति हरदत्तात्
म। अत एव प्राक्के कपीताभरतस्तत्ताभूदिति भट्टिः। एवं च रेवतीरमणोऽपि अप्रणीतु देवकी देवकी देवकीति वेदिनूपकोशः। देवकानां वश्यं
इति वाणिज्यत्वाद्वेद। ततोऽणि देवकस्यापत्यं वा ... माधवी सौरिरपि श्रियः पतिः। पुरुषोत्तमः। पुरुषेभ्यो
वंशजत्वात् ... स्वरोपाधेरन्यत्वा निति माधवी सौरिरपि ... वनं मस्ति तु शीलमस्येति वा मत्स्य धारणे
वान्तम। अपायः ... सास्यास्तीति ... वशिना ... शीलमस्येति वा कंसस्यारातिः। अधोक्ष
रूपीतिशिलानि। वलिमसुरं ध्वंसितुं शीलमस्य ... वशिना ... विश्वं बिभर्ति संज्ञायां भृतृ
न मन्त्र यमेन्द्रियं ... अधो न्याग्ज्ञितेन्द्रिया ... जायते प्रत्यक्षो भवतीति वा अधोन्त्रजं ज्ञानं यस्येति वा विश्वं बिभर्ति ... विश्वक्सेनः
सीतिरवञ्च अनुद्ध्विषदिति सुम विश्वंभरो भुते ... पुंसि विश्वंभराभुवि कैटभमजैषीत् तस्य द्विषेति विध्य विष्णत्यसुराणा ... अभिदिध्यधि अविभ्य
इति कुः। वदति मन्तव्यम् ... कैटभजित्। श्रीवत्सः। श्रीवत्सो महत्तर्व ... लक्षणम्। स्वेतरोमावर्तविशेषो ... श्रीवत्सोऽपि एकोनचत्वारिंशद्विधो। वसु हृदि त्यति दिवुक्रीडादौ यवाधव
मच्छनं यस्य शौरिश्रीवत्सदैत्यारिविष्वक्सेनजनार्दना इति शब्दार्णवा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
ना को॰
८

म

यत्तु वसुभिर्दीव्यतीति विग्रहे पचाद्यजित्याह मुकुटस्तन्न कर्मण्यपरिणत्यपवादस्य सत्वात् दिव॰ कर्मणश्चेति कर्मकरणसंज्ञयोः समावेशस्य सत्वात्
वसूनि दीव्यतीति विग्रहस्यैव पर्याप्तत्वात् आनकदुन्दुभिश्चापलन्यित॰ वसुदेवजन्मनि देवैरानकदुन्दुभिवादनात् हरेर्जातो कृष्णस्ज्ञातेद्वृत्तिस्वामी
मुकुटौ तानि स्तुभागवतो घ्यष्व राममूलिका आनकदुन्दुभो वसुदेवपिनेत्यपि निर्मलम् विस्नुनामसु कृष्णनामोपगमात् कृष्णस्यैव विस्नुत्वम
भिप्रेति ग्रंथकृत अपवतारभराणगनुतेद सत्वात्तन्नामानिनोक्तानि अन्ये त्वंसकलांशः पुंस॰ कृष्णस्तु भगवान्स्वयमिति वदतो व्यासस्याप्ययमा
शयो लभ्यते अतएव कृष्णजनकस्यात्र नामोक्तम् जोऽवगिन दृशमथारे देवो कृष्णपितु॰ २२ बलभद्रः प्रलम्बघ्नस्य बलेन भद्र इति वा बलभद्र इत्यायमा
णांकुमार्य्या॰ पुंसि सीरिणि प्रलंबं हतवान् मूलविभुजादित्वात्क॰ बलेन दीव्यति अग्रजतस्याग्रजः॰ रेवत्या रमणः॰ नन्द्यादित्वात् ल्युः॰ रमतेः॰
ज्वलितिकसंतेभ्यः इति णः॰ रमंते ऽस्मिन्योगिन इति वा हलश्चेति घञ् यत्तु रमयति मोदयति प्रजारूपमस्येति मुकुटेनोक्तं तन्न णिजं
तस्य ज्वलादित्वाभावात् प्रत्ययानां धात्वंतरत्वात् कामान्पालयति पालरन्तरेण कर्मण्यण् यत्तु पालनपूरणयोरित्युक्तं मुकुटेन तच्चिन्त्यम्
हलमायुधमस्य २३ नीलमम्बरं यस्य रोहिण्या अपत्यम् शुभ्रादित्वाट्ढक् तालोऽङ्को ध्वजोऽस्य हलस्खड्गे च गणादित्वात् ... मुसलमस्यास्य
मूर्द्धन्यमध्योपान्त्येऽके तत्र मुषस्तेये हलमस्यस्य सकर्षति संकृष्यते वा आद्येन घादित्वा॰ ल्युः॰ द्वितीये कर्मणि ल्युट् सीरपाणावस्यास्त्र
जगरसर्वेषीरस्ता लव्यादि॰ कविभिरामनात्॰ लांगलं व वे नोनित्यं दन्त्यादिर्दृश्यते शास्त्रे दन्त्यमाविवेक॰ कालिन्द्याभेदनः॰ ल्युः॰ वलमस्या
स्तीति अर्श आद्यच् सप्तदश बलभद्रस्य २४ मदयति मदिर्हर्षग्लेपनयोः ग्रहादि॰ ल्युः॰ मननं मनः वेतनं संपदादित्वात्क्विप् गमादीनामिति

८

अमर॰

श्रीराम॰
शीवा॰नमः

हस्वस्येति तुक् मथ्नातीति मथे विलोडने इत्यु मन्तो मन्तो मन्मथः मन्मथः कामविनाशयां कपित्थे कुसुमायुधे यत्त्वनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोप
इति स्वामीमुकुटावुक्तवन्तस्तन्न क्विपाभावात् आदित्वाभावात् म्रियते ऽनेन करणे घञ् मारयतिवा अच् प्रकृष्टं द्युम्नं बलमस्य मीनध्वजोजलचरो
पलक्षणार्थः मीनो मकरः केतकमित्ययं कुत्सायाम् कुत्सितो दर्पोपस्यस कन्दर्पः यद्वा कं सुखम् तत्रैतेन दर्प्यति दर्पहर्षमोहनयोः दर्पयति
ति एवुल् नास्त्यङ्गमस्य नाऽङ्गं ज्ञानमस्मादिति वा अनङ्गः मदनेऽनङ्गः माकाशमनसोरपि कामयतेऽनेन पुंसि संज्ञायामिति घः पंचशरा अस्य
उन्मादनस्तापनश्च शोषणस्तम्भनस्तथा सम्मोहनश्च कामस्य पंचबाणाः प्रकीर्तिताः स्मरत्युत्कण्ठयति स्मृ आध्याने पचाद्यच् स्मर्यते
ऽनेनेति वा पुंसि संज्ञायामिति घः २७ सम्बरस्यारिः न्नीवंतु सम्बरन्नीवीवो प्रतविशेषयोः विशेषे पुंसि दैत्ये समत्स्य सहरिणस्य चतिर दन्त्यादे
रभसः शंबरं सलिले पुंसि मृगे दैत्यविशेषयोरिति तालव्यादौ मेदिनीकोशात्तालव्यादिरपि शृङ्गाररूपेण मनसि जायते स्म सप्तम्यां जनेर्डः तस्य तु बे
लतीत्यलुक् धुर्कितु मनोजः कुसुमानीषवो यस्य नास्त्यन्यो यस्मादनन्यो विसुस्ततो जातः मनसोऽन्यस्मान्न जायते इति वा उच्यते ऽनुरस्य वासज्ञा
यामित्यनङ् तभावे मान्तोऽपि रतेः पतिः मकरो ध्वजोऽस्य आत्मना भवति भुवः इति क्विप् २८ ब्रह्मतपो ब्रह्माणं वा सुवति वा सूयति ब्रह्मणे अन्येभ्यो
पीति क्विप् विश्वस्मिन् केतुरस्य पताकायाम् ...केतुर्ध्रुहोत्पातादिलक्ष्मस्विति रभसः खड्गायुधोऽनिर्दुःस्यात्तथा चैव शूर्पकेतन इति साम्बपुराणात्
ष्पकेतुरपि अश्वः कामाङ्गविशेषः रसाः कुरङ्गमादिश्च स्यादश्वश्वानुलोचन इति पुरुषोत्तमात् आत्मभूर्ब्रह्मसूः कामः इत्यमरमालादर्शनादिदं
दयं काममस्य आनिरुद्धकेतुर्बलसुरेषु बापतिरिति ब्रह्मसूस्त्वनिरुद्धस्यापीति चक्रदन्मरशब्दार्णवाभावाद्ब्रह्मसूः कस्यचिन्तु श्वविश्व ... कसेना
त्मजात्मजइति भागुरेश्च ब्रह्मस्वादिवन्तुष्ट्यमानितु द्वस्येत्यन्ये एकविंशतिः कामस्य नामानि उषायाः पतिः पत्र बाणस्यपुत्री स्यादनिरुद्धः हिरेणपुत्र म

16

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
अ. को.
२

अनन्ताय नित्यं च यति निर्मितित्वम् अन्तदर्शनाद्वु नयो॥ अनन्तो पुरुषइतिइयन्तयपस्तस्य शुद्धः लक्ष्मीस्त्वं पति शोभयो॥ अ पौषधौ वषद्मामास्त्वोद्धिनामोषधेपिव पद्
ममालयोस्या॥ पद्ममस्त्यस्या॥ अर्शआद्यच् कमलेवम् कमलंसलिलेनाम्बेज लजेमाल्निभूयरो मगभेदेनुकमल॥ कमलाश्रीवृरप्रियो॥ श्रयतिहरिम्
श्रिषवीतिक्विप्दीर्घो यत्नु मुकुटेन सम्प्रसारणनिषेधश्चेत्नु नेतद्विंत्वम् श्रयतेसर्वदा धानात् लक्ष्मीसरस्वती धी त्रिवर्गसम्पद्विभूति शोभासु उपकरण
वेशरचनाविधासुवभीरिति मधितेनित्यादि॥ भीलक्ष्मीशाक्षोदकादि निङीषन्ताविति मैत्रेय॥ कारणहरणान्नेति दीन्हिता॥ हरेप्रियाषट् लन्दया॥ २०
पंचजन्यदैत्यभेदेभव॥ पंचजनादिति यत्र यत्नु मुकुटो वर्हिर्देवपंचजनेभ्य इत्युपसंख्यानात् अइतितन्न एतादृशवार्त्तिकाभावात् पंचजनेपाताले भवइति
स्वामी एकम् शोभनंदर्शनमस्य सुखेन दृश्यत इति वाभाषा पांशगसियुधि दृशि धाषिमुविरुध सुदर्शनो हरेश्चक्रे मेरुवशेद्रुमे सुमान् न द्योदृश्य त्रुगमनेया
क्षोषापेभिदो॥ सुमान् सुदर्शने॥ स्वियां वज्र इति नाम विधानात् स्त्रीविपि एकम् पालकत्वात्कौ॥ पृथिव्यामोदक॥ कुमोदकोविष्णु॥ कुमोदकं॥ श्रीरिति दुर्ग॥
तस्येयम् कुपोदकाज्ञानत्वात्को पोदकीतितु स्वामी गदति प्रवाघव गदाम्लानतिविस्मोधव आमयेनायु वेगदा एकम् नन्दयतिदेवान् नन्दकोहरिखड्ग
र्षके कुअपालके एकम् कंभुवंस्तुम्नाति व्याप्नोति कुस्तुभोब्धिः॥ तत्रभव॥ कुंस्तोभते कुस्तुभोविष्णु॥ कुभस्तम्भे मत्वं विभुजादित्वात् ॥ तस्यायमितिवा अ
न्त्वीपते रित्येत त्यर्थ्यं तेसम्बन्धेन एकम् २८ गरुत्न॥ पक्षास्त्यन्यस्य मनुप् यवादित्वात् भयइतिवत्वं न गरुद्भिर्डयते डीङ् विहायसा गतो अन्येभ्यो
पीति ड॥ पृषोदरादित्वात्लोप॥ तार्क्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यम् अण् गर्गादित्वाद्यञ् वो बहुत्वे तार्क्ष्या॥ तार्क्ष्यस्यापत्यं वहुत्वे त्वन्त्योइत्यन्ये विनतायाः
अपत्यम् स्त्रीभ्योढक् खगानामीश्वरः॥ नागानामन्तक॥ विष्णो॥ रथइव यत्न रथ॥ पोतुषरेहयो विनिर्त्रिका भोष॥ विष्णो॥ रथ॥ पोतुपदेहोवा
कनकपत्ता शोभनेपर्णेपत्त्रावस्य पन्नगानश्नाति अश्नाभोजने ल्युः॥ पन्नगाअशनमस्य नवगरुडस्य २९ शं सुखम्भवति अन्तर्भावितराय
र्था न्निनद्वादित्वा दु॥ यत्नु शम्भवन्तस्मादिति स्वामिमुकुटोतन्न कर्त्तरि कृतोविधानादपादाने डुप्रसक्त्याभावात् इष्टे ईश ऐश्वर्ये इगुपधान्क॥ पशूना

अमरटीका

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॥
शिवाय नमः॥

तिर्यग्जातौ पशुः ॥ प्रोक्तः॥ सर्वप्राणिनि पुंस्त्वम् अप्पमानामिति वा पशुर्मृगादौ छगलेप्यथमेव पुमानयमिति लाल्यांते रभात् शिवमस्यास्ति
अरशंल्याघव् शिवयतीति वा तत्करोतीति सायन्ताप्तबाधव शिवोमान्से महादेवकीलक ग्रहयोगयो॥ बालके गुग्गुलौ वेदे पुण्डरीकद्रुमेपि च
अग्रश्लाघव् शिवयतीति वा ... महांश्चासावीश्वरश्च सन्महदिति समासः॥ ईशितुं शीलमस्य स्यशभासिनिवरश्च शरणाति शदहि
मुखेऽन्तेमे ज्वलेत्कीवम् शरुजमस्यास्तिति॥ महांश्चासावीश्वरश्च ... सर्वस्तु शर्वो भगवान् शम्भुः॥ कालञ्जर शिव बहुलि
हूः शहग्रुभ्याव॥ सर्वहिंसायां मितनश्छर्वगतावित्यतो वा वयवेप्यारभेभात्यवाघविसर्वोपि सर्वस्तु शर्वो भगवान् शम्भुः॥ कालञ्जर शिव बहुलि
नाममनिधानात् दृष्टेन शूली॥ ता शूलोऽस्यास्तीति वान श्रु शंकरोति शमि धातोः संज्ञायामित्यच् पशु हन्तो हत्विति टइति स्वामी तन्न म्रसे
घटापवादत्वादत्वात् चन्द्रशेखरो ऽस्य ... भूतानामीशः॥ खराडयतीति खण्ड॥ पशुरस्य खण्ड॥ पर्शुरपि खण्डपर्शु॥ पर्शुर्गमेश
घूरेकूणत्वेपिनीनि विश्वात् गिरेशः॥ गिरिसंश्रयत्वेन वासोऽस्यास्ति लोमादित्वाच्छ॥ स्वामी तु गिरिशस्तु पभोगेन तत्करोति गिरेर्शेते
वा गिरौ डश्च छन्दसि लोके त्वाभ्युपन्त्तणिवदित्यात् मृडः सुखने इगुपधात्कः॥ मृडः भानिवास्यमृडश्च वा तन्त्रोदे मृत्युंजयति संज्ञायां भन्दव
जीतिरवर्च मुमर्त्तिनि श्वर्मवासोऽस्य पिनाकोऽस्यास्तीति इनि॥ प्रमथा मधिपः॥ उग्र उच्यतिकु धासंबध्येत उग्रः॥ उवसमावे ...
नानारत्न गश्वान्तारेणः॥ कपर्दोऽस्यास्तीति इनि॥ श्रीकण्ठोभावमसे ऽस्य शितिः॥ कालः॥ कण्ठोऽस्य कृपालं विभर्त्ति वामयति दुष्टानामिदमिति
वामः॥ उवत्र ... शिव पर्यायश्च वामश्चासौ देवश्च लोकविपरीतत्वात् सुन्दरत्वाद् वामः॥ ... जिनोदान्तोपदेशेत्यादिना ...
भवेप्रोक्ते नाचमेरितिन कस्य मिवमी त्यादिनानिषेधः इति मुकुटे नोन्त नल्ल कर्त्तरि च ओ ऽसंभवात भावोऽसम्भवेपिदेवेन सामाना
धिकरण्यासंभवात् लोकावारविपरीतं ह्यामोदेव॥ क्रीडायस्येति यास्यमा धेयम् वामेषु श्रेष्ठे शुद्धेवा धातो मस्येति वा महांश्चासौ देवश्च
त्वी॥

18

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
उत्त॰ भा॰
१०

महान्तन्नंदेवान्त्यादित्यपाक्रीडायस्येतिवा विविधानिरविचन्द्राग्निरूपाण्यन्नीण्यस्य वऊप्रीहोभक्ष्यन्द्रोणस्त्वाद्यात्वमन्त्र विरूपे
क्षपयन्ति रूपाद्दृष्टिर्यस्येतिवा विविधरूपाणिविविधरूपेषुवान्नेत्राणीन्द्रियाण्यस्येतिवा त्री णिलोकवनानिमस्यत्रिभुकालेषुलोकनेत्रा
नंयस्येतिवा त्रयोवेदावर्णावाओवनानियस्मिन् ... रूपानीरेतोस्य कृशानु॥ सुतनपोरेतोस्येतिवा सर्वं जानाति ज्ञातोनुपसर्गेद्र
तिक॥ कर्भारभृतानलिर्यस्य जठभ्यसंघाते सर्वधातुभ्यइनिइन् जटिजटेति हिरूपकोशः॥ कूर्गद्वान् जटास्यस्येति स्वामी तन्न जटि
स्वस्येतिवं कुमुविन्तद्धस्वात्वं नीलश्वासौलोहितश्च करोङ्गजटासुव हरति पवाघच हीरेपिहीर॥ कपर्दीशमिरद्गुतिसंसारवर्णनान्तस
रहरति हरतेरनुघमनेश्च भर्जति भर्जीभर्जने पचाघच न्यंक्वादित्वात्कुत्वम् भज्यन्ते कामादयोऽनेनेतिवा हलश्चेतिघञ् भर्य
इतिपाठेप्येवं त्रीण्यम्बकान्यस्य त्रियम्बकस्येतिवा अम्बकंलोचनं दृष्टिरितिहलायुधः॥ त्रयाणां लोकानामम्बक॥ पितेतिवत्रीन्
वेदानम्बतेशब्दायतेवा अवि शब्दे कर्मण्यण् संज्ञायामितिकः॥ त्रिषुलोकेषुकालेषुवा अम्बशब्दोवेदस्तान्त्रयोमस्येतिवा त्र
योऽकारवकारमकाराः॥ अम्बशब्दा॥ वाचकायस्येतिवातिस्त्रः म्बायेोमस्यापोयस्येति भारते त्रयाणां धातूनाम्पुराणितेषामन्तक॥
अवयवपुरत्रयान्तक इतिवा त्रयाणाम्पुराणां समाहारः॥ पात्रादिरिति प्राप्तेस्तन्न तथासतिपंचपात्रीतिवत् त्रिपुरीतित्रये
गाभावप्रसङ्गात् ... चरतीतिधा॥ पचाद्यच् गङ्गायाधर॥ अभचक्रस्यरिष्ठे॥ कतुं ध्वंसयतिलुम्पीतिलिनि॥ दक्षोध्वरध्वि अमस्यव्यो
न्निकेशणयस्य भवतिभवतेवा सर्वं भप्राप्तौ पचाद्यच् यत्नु भवत्यस्माद्विश्वम्। वाहुलकादप्रू विश्वमस्यस्मिन्निनिवा अस्त्यादेशण
भुवोद्रू भिरणीभुवद्दत्यत्र भिरणीसाहचर्याद्भुवोभावादिकादेवग्रहणिमितिमुकुटस्तन्न वाहुलकस्यागतिकगतित्वाद्त्रयोन्तरीत्यो

गानिमदमधवां महिमक्ति हि कुतालाबकमसलाटा
इत्यमवाग

१०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॥
शिवाय नमः॥

ग॥

अजवृभ्यांस्त्रीत्वसनाद्दितिवार्त्तिकोक्ते॥ साहचर्य्याभ्युपगमेऽप्युतुविन॥ गतिस्वेत्युत्रयासाहचर्य्यादस्त्योदशस्याग्रहणप्रसंगात् विभेत्यस्मात्
भीमादयोऽपादाने भियष्षुङ्नेतिमक् भीमौ॥ मत्सर्वेतेसंसारशंभौ मध्य पाण्डवे तिष्ठतिस्थाणु॥ रोदयतीति सोदेशिर्णिजुकवेति रुद्रः उमायाः॥ष
ति॥ अष्टचत्वारिंशत्खम्भो॥ उ॥ पर्वप्ररणे सम्पदादित्वाद्भावेक्विप् ग॥ आप॥ केनसुखेनजलेनपरम्पूर्त्तिं ददातीति योगविभागात्कः॥ कस्यजल
स्यपराहूरणेनदायतीतिवा दैपशोधने जटानां कूटोवंध॥ जटाबन्धस्सैयकम् पातिनाकाद्यश्चेति पानेरकइत्वन्नुमुच अजेनब्रह्मणा
गम्यतेइति अन्येष्वपिदृश्यतइतिड॥ अजं छागंगं छातिपत्रत्वेनप्रविशतीतिवा अजोगोविष्णु रस्तिशरत्वेनास्मिन्निति गाढंअजगा
संज्ञायामितिव॥ प्रज्ञादित्वादणि आजगवमपि अजेगवमस्यवापिनाकेवापशिन॥ स्याद्रोधनुराजगवमित्यमरमाला॥ अजोविष्णु॥
कोब्रह्मागतावब्रतीत्यजकावमपि अनुस्त्व जगवंसुगममजकावम जीजकमितिशब्दार्णवात् अजकौ विष्णुब्रह्माणौवातीत्यजकवमपि सु
पीति आतोनुपसर्गेक इतिवाक॥ शिवधनुषोदृढं दुष्टान्प्रमथ्नन्ति मत्यविलोडने पचाद्यच् प्रमथ्यन्ते मन्त्रादिना रवनोद्यवेनिर्वावाप
रिषदिसाधव॥ परिषदोरण्यइत्यत्रपरिषदइतियोगविभागात्स्य॥ आसितुमुकुटस्यप्रमाद॥ भक्ताण्इत्यनुवर्त्तते॥ सोतुपारिषद्या॥पृष
दोएयइतिपाठपार्षद्योधन्यावपि भृताश्शिवपार्षदापार्षद्याइतिसंसारएव न्ते शिवानुचराणाम् मानपूजायाम् मान्यन्ते पूज्यन्ते
लोकमातृत्वादितिमातरः॥ नप्तृनेष्टृ इत्युणादिसूत्रेणनिपातितः॥ मातं शिवपरिवारत्वेनसमाविशन्तीतिवा ब्रह्मण इयंब्राह्मी तस्य
इमित्यणिवाजोनाविति ङीप॥ ब्राह्मीमाहेश्वरीचैन्द्री वाराहीवैष्णवीतथा कौमारीत्यपिचामुण्डाचर्चिकेत्यष्टमातरः॥ ब्राह्म्याद्या
मातरःसप्तताइतिभागुरि॥ ब्रह्माण्याद्यास्त्वितिपाठेब्रह्माणमणतिकौनेयति अणाभावेकर्मण्यण्ङीप्‌ति ङीष ब्रह्माण्याद्यास्सप्तताःस्मत्रेरवमातरो

२०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
अ०का०१
११

भवनम्महति॥ ह्रियांत्विनु विभूतिरिति कथनमन्यप्रादिनिवृत्त्यर्थम् ईश्वरस्य भाव॥ गुणवचनेति ष्यञ् अणिमा लघिमा प्राप्तिः॥ प्राकाम्यम्महि
मा तथा ईशिता वशितेवैव तथा कामावसायिता तत्रारोणपवा द्रमानिव लघिम्भाव॥ प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेणचन्द्रादेः॥ प्रकामस्य भाव॥ इच्छानभिघातः॥
येनब्रह्मा रेडपि नमाति ईशो ऽस्यास्ति अनदृत्तीनि॥ ईशिनो भाव॥ तत्र प्रभुत्वम् येन स्थावरा अप्याज्ञाकारिणः॥ वशो ऽस्यास्ति इति॥ वशिनो भावो
वशिता यया भूमावण्युत्सज्जननिमज्जने कामानवशेन शेरतेति॥ कामावशायिनो भाव॥ सत्यसङ्कल्पता स्यनेर्णिनिनोऽदन्त्यमध्ये कश्चिन्म
न्यते अणिमाद्यष्टविधप्रभावस्यनामत्रयम् अमेरस्य मालन्मी॥ उमेतिमा ज्ञातपसोनिषिद्धत्वाद्वा आकारान्तत्वादपि टाप् टापामिति
भाष्यप्रयोगात् अजादित्वाद्वा कतमस्यापत्यं गर्गादित्वाद्यञ् सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यश्चेतिष्फः॥ षित्वान्ङीषु गौरी वर्णोऽस्यस्याः॥ गौरादि
त्वान्ङीषु एवं काली जानपदेत्यादिनाङीषु वर्णस्याविवक्षायां काला उमा कात्यायनी दुर्गा काली हैमवतीश्वरा कालाकाळजरी गौरी तिका
वस्याति॥ हिवतो ऽपत्यं तस्यापत्यमित्यण् हैमवत्यभयास्वर्णन्ती॥ श्वेतवचोमयः॥ इ इ ईश्वरा ऐश्वर्ये स्वेशभासपिसकसेतिवरच् टाप् वनि
पि वनोरचेतिङीषौ अत्र ईश्वरी अपि यदा अश्नुते अशूङ्ध्याप्तौ अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् इत्युपधायाः॥ टित्वान्ङीपु ईश्वरशब्दात्ङीपि
पितत्यत्याभीश्वरीश्वरेतिवायाजित॥ शिवयति शिवमस्त्यस्याः॥ शिवोवास्ति भर्तृत्वेनयस्याः इतिवा शिवंभद्रं शिवश्शम्भु॥ शिवा गौरी
शिवाभयेत्रिभण्ड्वत॥ पुंयोगेतु शिवी भवस्यस्त्री इन्द्रवरुणेतिङीषानुकौ एवं रुद्राणाद्य॥ सर्वेभ्यस्सर्वेषां वा मङ्गला सर्वा शिगमङ्गलान्य
स्याइतिवा मङ्गलेत्यपि मङ्गलासितदूर्वायामुमायाम्पुंसिभुभिजे भवस्य रुद्रकल्याणे पुंसि सर्वार्थरन्द्रसे न पर्णान्यस्याः॥ तपस्यन्त्या पर्णाना
मपित्यागात् पर्वतस्येदम्पार्वती तस्येदमित्यण् अपत्यार्थेतु अपवादत्वादिस्यात् इतामनुष्यातिनङीषु मनुष्यजातित्वाभावात् कविद

दुःखेन गम्यते ज्ञायते इत्यस्यामिति सुदुरोरधिकरणे इति डः दुःखेन दुःखे वा गीयते स्तूयते गैशब्दे आतश्चोपसर्गे इत्यङः दुर्गकोऽसुरस्तं हन्तीति वा दुर्गा अद्रितनूजा
लिकोपधोरिति हेमचन्द्रः चण्डति चडि कोपे अच् पचाद्यचि वञ्चादिभ्यश्चेति ङीष् चण्डी कात्यायनी दैत्याहिंसार्थं कोपनशीलत्वात् ॥ अम्बवाम्बिका
जगन्मातृत्वात् अम्बिकापार्वतीमातृ इत्यस्यमात्रार्थे सप्तदशसु नामानि ॥ १७ विनयति णीञ् प्रापणे विशिष्टो नायकः इति वा विगतो नायको नियन्ता यस्येति वा
न्तास्येति वा विनायकस्तु हेरम्बः गणाधिपः विघ्नराजः विघ्नानां राजा राजाहःसखिभ्यष्टच् द्वैमातुरः द्वयोर्मात्रोरपत्यम् मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वाया इत्य
रपुत्वं रपत्वं च दुर्गा वा मुरा मातुः गङ्गा भ्यां पालितत्वात् गजमुखत्वात् ... अपत्यत्वात् गङ्गाया अपत्यत्वाद्वा दैमातुरो गजाननश्च वा
गणानां पतिः गणाधिपः एको दन्तो यस्य एकदन्तः हेरम्बः हे शिवं रम्बते शब्दयति हेरम्बः ... गजाननः
नानार्थरत्नमालायाम् हेरम्बः ... पचाद्यच् लम्बोदरः लम्बमुदरमस्य गजस्याननमस्य गजाननः
... इति गजमुखपरो गजशब्दः ॥ अष्टौ ॥ कृत्तिकानामपत्यम् स्त्रीभ्यो ढक् महती सेना अस्य षडाननो नाम षण्मुखः
कार्तिकेयः स्कन्दः स्कन्दति पचाद्यच् सेनानी सेनां नयति सेनानीस्त्रीलिङ्गः कुमारः कार्तिकेयः सेनापतिः अग्निजोऽग्निर्भवति गुहः रक्षति
सेनाम् गुहूसंवरणे इगुपधेति कः गुहः गुहायां गुहासिंहः ... तारकजित् बहुलाः कृत्तिका नामपत्यम् स्त्रीभ्यो ढक्
तारकं जयति विशाखः विशाखायां जातः पचाद्यच् विशाखायां जात इति वा संधिवेलादिना ... अणः
शिखिवाहनः शिखी वाहनमस्य षाण्मातुरः षण्णां मातॄणामपत्यम् मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वाया इति शक्तिधरः ॥ कुमारयति कुमार क्रीडायाम् पचाद्यच् कुत्सितो मारोऽस्येति वा कुमारः
पिबर्षभो ॥ क्रौञ्चदारणः ... पचाद्यच् यत्तु ब्रह्मचारित्वात्कुमार इति स्वामिनोक्तं तन्न गतकृतोऽरूपवती देवसेनेति पाणिना ... महेन्द्रेण
दत्तपाणिभार्यात्वेनोपपादिता ... सेनापतये महासेनाय सुब्रह्मण्याय इति वा कुमारगणात् ... कौञ्चदारणः ॥ इति दार
ण॰

श्रीराम०
आ०का०
१२

रोग रायन्नाध्नुः ॥ कैवासे धन दा वासे कौंबः ॥ कौंबेरोभिधीयत इति व्रहद्धारावली अत ॥ कौंबदारणेपि सम्प्रदशाकार्त्तिकेयस्य ४० इन्दति इदि
परमैश्वर्ये ऋजेन्द्रेत्यादिनारन् रागिति मुकुटस्तन्न नैतोदात्तत्वापत्ते ॥ इन्दुश्शक्रादित्यभेदयोगभेदात्तरान्मसु इन्दुफणिवज्रकेस्त्री
स्यात् मन्तुतस्तन्त्यस्य मतुप् ऋपइति वत्वम् नसैामत्वर्थे इतिभत्वात् जश्त्वाभावः ॥ मघ्यते पूज्यते महः पूजायाम् श्वन्नुक्षन्नित्यादिनाम घव
न्निति निपातितं मघवा बहुलमिति त्रादेशापन्नेहेतुमघवानित्यपि वाच्यम् मनुत्रादेशे दीर्घाभावान्मघवन्निति स्वामिनोन्ते नत्न सर्वनामस्था
नेवासबुद्धाविति दीर्घसंभवात् नवसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वम् मघवा बहुलमिति वहुलग्रहणेनतृधातु अनत्वमनुपात्र्यां त्रादेशप्रस्था
स्थानपरं वार्त्तिकं तद्भाष्यं दसंगच्छते हविर्यान्द्वीतिनिश्चलाकौमखेषुमघवान्ससाविति भट्टिः ॥ एतेन मघवा मघवन्मघवानिति त्रैरूप्यं वदन्
मुकुटोपि प्रत्युक्तम् भाष्यवार्त्तिकैकमत्यानुरोधेन सत्रकारमतेपि मघवानित्यस्यैवाभ्युपगमात् मतभेदे प्रत्याख्यानासंभवात् वाम
नभेदस्तथापि हेतत्रकारइत्यत्र सत्रचरीत्याय णादेश ॥ भाष्यवार्त्तिकरीत्या दीर्घ लावा आने यथाव सत्ररीत्या मघवानितिप्रयोगेन बा
धनहति विडति विडभेदने इगुपधेति कः ॥ विडभेदकमोजस्यसांतो विष्णु प्रजासु मनुष्येषु वा आजोस्येति विडोजा इति केचित् पाकस्य
दैत्यभेदस्य शासनः ॥ शासु अनुशिष्टौ णिजंतो नन्द्यादित्वात् ल्युः ॥ ५६ ॥ भ०१२८ रोगानि श्रुश्रवसोस्सनुन् ५६ भवतीमस्येति वा वृ
द्धश्रवपंडितेषु श्रवो यस्येति वा शाधश्रोवे वाहुलकादीनव शुनासीरो सीरसेनामुखं नाम्नसीर अग्रसरएवा यस्य [illegible] शुद्धत्यय
यस्यप्रत्ताधर्मकत्वात्ता लव्यादिरपि शुनाधीरशीतत्रिवशंस्याइतितातव्याद्युक्ष्मविवेकः शुनोवायुःश्सीरस्सूर्यस्तावस्यस्तइत्यर्थे मा
घवि अन्येषामपीति दीर्घइति श्रुसत्त्यादिता तथापि ऊतुमवुर हूतमाहूतमाकारयन्ते ध्वस्य ऊतुगिहूतानि नामान्यस्येति [illegible]
णांदारयति एस्सर्वयोदारिसहोमिति खच् वाचंयमपुरंदरौचेति निपातितः ॥ ५७ जयति जिजये अभिभवेच आजिस्याधेति कल्पु ॥

१०

१२

श्रीराम
शिवाय नमः

सिरेषु ऋषभ॰ सप्तमीति योगविभागात्समासः॥ १९ नेरव ऋषभ इवेति वा उपमितं व्याघ्रेति समासः॥ शक्रोति भ[illegible] स्थापितं वीत्यादि
नारद। शक्र॰ उमान्द्वराजे कुब्जाग्रं नभः तुरो॰ पतमन्यवो यागा नस्य शते रैत्येषु मन्युः॥ क्रोधो [illegible] स्यतिवा शतं मन्यवो दैत्यान्यस्य दैत्येय पराजि
तत्वात् दिव॰ पति॰ तन्तुतु षेहूतीस्यत्र वकुलयहरणार्हत्यप्य उगीति मुकुटस्तन्न पार्तेडसि रिति उणादिसूत्रस्य सत्वात् वस्तुतस्तु षष्ठ्याः॥
पतिपुत्रेति सत्वविधानसामर्थ्यात् ओके वेदे साधारणेन च कुमारीवरन्यायेनानुग्रहापित॥ कस्कादित्वात्सः॥ यत्तु षष्ठ्याः पतिपुत्रेति सत्व
मितिमुकुटेनोक्तं तन्न छन्दोऽधिकारात् सुषु[illegible] ने त्वातोमनिन् सुउदित्युपसर्गक्ष्य प्रयोगे तुस्त्रामादिर्षादिरपि एतेन
नान्येषामपीति दीर्घत्वे सत्रामेति वदन्मुकुट॰ प्रपुन्न॰ गोत्रान्गिरीन्भिनत्ति तन्तु छिदे निभिदे॥ छिद्व [illegible] अस्यास्ति [illegible]नइनि॰
वसवो रेवा वस्तूनि रत्नान्यस्य वासंति आत्मादित्वादरण् वसोरपत्यमिति वा दैत्यानां वासो वाति वागतिर्गंधनयोः॥ वज्रं हनवान् वृत्र
[illegible] वर्षति ऋषु सेवने [illegible] निन्तु [illegible] ऊष्मातु वासेवे वृषभे तुरगे पुंसि ४२ वास्तोर्गृहस्येत्रस्य पतिरधिष्ठाता
वास्तोष्पतिर्गृहमेधा [illegible] निपातनं नादन्तु कृषत्वबत्यर्के दूराः॥ परत्वात्कस्कादिषु वेति षत्वम्। यत्तु मुकुट॥ षष्ठ्याः॥ पति॥ पुत्रेति सत्वे
दूराः परत्वान्न [illegible] इति तन्न तत्र षष्ठ्याधिकारात् अपदान्तस्येत्यधिकारात् सुरर्षिणां पति॥ वज्रस्यासुरस्याराति॥ धाव्या॥ पति॥ अम्भ
मसुरम्भे तु शीलमस्य अप्यजातादिविनिशिनि॥ हरी हयायस्य [illegible] वाजसैरप्यणिसुवर्णभानिपस्य तु हरिस्सवर्णतो २ वस्तुपीलशाप
प्रसभ इति [illegible]हिरोजम् स्व॥ स्वर्गेरजते स्वर्भुरेवेभु स्वेन धनेन वा कारणे जने सत्वनिषिद्ध रोरीति लोपे दुलोपे इति दीर्घः॥ आन॥ न मुञ्च
ति मुचरमोव ने इगुप धात्किंतीनु नभ्राणनपादिति नञ् प्रकृत्या नमुचिदैत्यस्य सूदन॥ सूदन्तरणो नन्द्यादित्वात् ल्युः॥ ४३ सङ्क्रन्दयति
उरत्वरणे इगुपधेनिक॥ तुरवेगं साहयत्यभिभवति सो॥ घेप्रहसनेइति सत्त्वे प्रहसनमभिभवतीति च॥ एवमात्मसेहः॥ छिद्व सहस्राक्षस्य इति षत्वम्॥

२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम ॥
अ १ ॥
९३

अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ आङः प्रश्लेषो वा नहि वृतिवृषीति वारीर्घः ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् दीर्घविधाविति किं उगितिवास्या
निवृत्त्वनिषेधात् क्विप्परत्वानपायात् यत्तु तुरसाहत इति विग्रह सक्कन्सिसह इति रिरावीरिति स्वामी तन्न छान्दसस्य लोके प्रयोगायोगात्
यदपि नहिवृतिवृषीति सर्वपदीर्घ इत्युक्तन्तदपि न क्विवंतेषु नह्यादिष्वस्य हव्रतेरस्याप्यन्यासस्यान्याप्यत्वात् एतेन तुरं वेगवंतसहत इ
ति वा तुरस्त्वरितस्सन्परबलानि सहत इति वेति विग्रहस्य छंदसि सह इति रिरावीरित्युपन्यस्य न्युकृतोपि प्रयुक्तः ॥ मेघावाहनमस्य मेघवाहनवा
हयतीति वा ल्युः ॥ आखण्डयति खडि भेदने ण्वादिभ्यः ॥ कलव सहस्रमक्षीण्यस्य बहुव्रीहौ शक्थ्यक्ष्णोरिति षच् ॥ अभवः ॥ न्द्रिपन्न
त्रे न्द्रिनिवासगत्याः ॥ अभुन्नस्त्व गैवत्र्ययोरितिविश्वः ॥ सोस्यास्तीति अभुन्ताः ॥ इनि ॥ पथिवत् यत्र आच्छनिइयतीति अत्र भुन्द
नरूपत्वम् ॥ पंचत्रिंशदिन्द्रस्य ॥ ७ ॥ पुलोम्नो मुनेर्जाता पंचम्यामजाताविति डः ॥ अतएव पौलोमिस्यापि तस्यापत्यमित्यण् गोत्रत्वेन ञा
न्तित्वान्ङीष् शचति शच व्यक्तायां वाचि इन् कृदिकारादिति ङीष् स्यादिन्द्राणी शक्रावती वा इति महेन्द्राणी शक्राणी जयवादिनीति र
भसः ॥ शक्रमरायति आनयति जीवयतीति वा शक्राणी सर्वेन्द्रिये समवाये सर्विर्दन्त्यादिरपि इन्द्रस्य स्त्री इन्द्रवरुणेति ङी
बानुको यत्तु आनुकि कर्त्तव्ये दीर्घाकारमानुके शास्ति तेन आपयति यत्नो विहितस्तेनो इत्यत्रापि भवति तेन कीर्यारोगिगिर्यारणीत्यादि सिद्धं भव
तीति धातुपारायणम् अतएव शक्राणीति सुकुप्रभृतन्न अनुप्रियते ना गुण इति परत्वप्रसंगात् नन्वकारे ओरणसामर्थ्याद्दी
र्घो भविष्यति अन्यथा हि नुकमेव कुर्यादिति चेन्न अग्नापानेत्यस्य बाधेन वैरितार्थत्वात् यत्तु नैतदिनिवादे शक्रुते त्वे आगमलिङ्गक
कारोच्चारणसामर्थ्याद्वा अग्नापानभविष्यतीति चेन्न सर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थ्यात् न हि तत्र लोपोस्ति न संयोगादिरिति निषेधात्
तस्मात्काराकारयोस्सामर्थ्यविरहे परत्वपवाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकम् प्रयोगनिर्वाहस्तु उक्त एव शचीन्द्रपत्न्याः ॥ अमरास्तस्य स्थाम्

29

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
शीवा नमः

अ

पर्जन्यैः पवसीयस्य पर्जन्यैः एरणोतिवा सुनू पर्जन्यैर्महान्पृथिवीयशोपयस्येतिवा एकम् म
मनुष मतोर्वस्वानङ्गिरादीनामिति दीर्घः एकम् पर्जन्यः अवसीयस्य नन्दयति पुनदिसम्पदो अः अथ नन्दनम् इन्द्रोद्यानेवनन्दनसु
तं जानीति आनोनुपेतिकः मत जस्यापत्यम् अतइञ् एकम् नन्दयति ... वैजयन्तोमहेन्द्रस्य प्रासादयोः भानू वैजय
तनयेहर्षकारिणीति हेमः एकम् ५२ वैजयन्त्यः पताका सन्त्यस्य अर्श आद्यच् वैजयन्तोमहेन्द्रस्य प्रासादे पाकशासनस्यापत्यम् अतइञ् इन्द्रपुत्र
सौपताकायां जयन्ती पादे स्त्रियाम् इन्दुग हस्येकम् जयति शत्रुभवहीत्यादिनाकच् भेदाः पाकशासनः शाकपार्थिवादिः अत्र अर्का
त्यादेः इरावदकानिसन्त्यस्मिन् मतुप् इरावतोऽपत्यम् तत्रभवइत्यण् अत्रैमवस्तदात्मकोमानम् शाकपार्थिवादिः अत्र अर्का
श्रोमेघेवाविद्यमानेमानम् इतिवा इरया उदकेनवरणोति वरणशब्दे पचाद्यच् इरावणः प्रज्ञाद्यण् इरासुरावनमुद्रकंपस्मिन्
सर्वपदादित्तिण त्वम् इरावणोभवः तत्रभवइत्यण् स्वामी तु इरावणोभवः तत्रभवइत्यण् विभाषौषधीति वाणत्वम् तत्त्वैरा
व नद्यस्यापि प्राप्तेः अभ्रखेमातिन आप्यतिवा मं परगामिनीत्वात् बाहुलकात् अभ्रमार्वधजभः वत्वारीन्द्रहस्तिनः ५८
हादत्यवश्यम् हादमद्यन्ते शब्दे आवश्यकेणिनि हादोस्त्यस्याइतिवा इनिः वज्रति वजगतौ वज्रेन्द्रेतिरन् अत्रस्त्रीस्यादिति
कर्त्तरण्याम्न्वेति संनिधानोविशेषात् अस्त्रियांवज्रकुलिशाविति समावर्णाश्च वज्रोऽस्त्रीतिवन्यमाणत्वैस्यवानुवादकु
लिहेस्ताभुजाद जइतित्रिकाण्डशेषः कुलेशेते अन्येभ्योपीतिडः कुलिनः पर्वतान्श्यतिवा श्योतनुकरणे आतोनुपसर्गेतिकः
कुलिशतमीषद्वालिशान्ति लिशअल्पीभावे इगुपधेतिकः कुलिशेनत्स्त्रियाप्रोन्तोदम्भोलौनोभन्तरोभनत्ति विदिभिदिछिदेः कुरव
नु कर्मकर्त्तरिवायमि व्यतइत्यत्रवकारः कर्त्तरीत्यनुकर्षणार्थस्तेनाकर्मककर्त्तर्यपिभवतीतिवामनइतिमुकुटेनोक्तं तन्न भाष्येस्याः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१ श्रीराम
अमरकोश
२८

निष्कृतत्वाद्भिदुरं भिदिर् इत्यतः विदुरच्कुरचित्यादिना किरच् पुनाति पविः॥ शतं कोट्यो धारा अस्य स्वरति स्वः शब्दोपतापयोः॥ स्वरुः स्व
र्लिङ्गितः॥ शोभनान्यनेनेति धाराग्रस्य सांतोपि शाम्यत्यरीन् अन्तर्भावितणिजर्थात् शमेर्वन् शंभुभ्रमस्यास्य भ्रमेर्घत्वादिति वा कं शम्बा
मिति वा॥ पदादीयेपि दन्त्योष्ठ्यः॥ शाम्ब सम्बन्धने चुरादि॥ शंबयति संबं भाति शम्बं निति विघ्नहेतु पवर्गतृतीय॥ सम्बयतीर्थ ग्रहे
इत्यादिरूपि नालव्यादिरपि दन्त्यादिश्च शाम्बसूकरपांसवः इति विवेकः॥ दम्भुरो भवने अमुसुन् दम्भ स्विरोभवने इलिसमर्पौ॥ असं भव
रापर्थ्याप्तिवारणेषु इन् दम्भोलिरिवेदयति दम्भु दम्भने औणादिक ओलिरितिवा अश्नाति अश्यतेऽनेन वा अनिस्तत्व
अशिवितृभ्यो इनि॥ दृह व आशनिरिति समुदाचितमपि वो व्योम वज्राशनि विदुर्वज्रमिति त्रिकाण्डशेषात् अपवज्रा प्र
निर्दूयारिति नाम निधानांशु दशावज्रस्य ॥६॥ व्योम्नि यान्त्यनेन करणे ल्युट् व्योम याति कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युडितिवा
विशिष्टमानं यस्येनेन पुंसि संज्ञायामिति करणे घः॥ ध्वजिति मुकुटस्तम्भ परत्वात् ल्युट् परमसद्म वस्तु करणाधिकरणयोर्विहितः॥ विशे
षेण मान्यस्मिन्निति वा अधिकरणे ल्युट् विगतमानमुपमास्येतिवा विमानो व्योमयाने वसत्सभूमि गेहेपिच घोटके यानमात्रे च उन्नपु
सकर्योमतः॥ देवस्य नरस्य धर्मम् नारदतिवन्तथमित्यण् नारं नन्दयति अपातीति वा नारनन्द्यपातीति कः॥ मह नानयानीयमित्युक्तत्वात्
भ्यसदाभवान् इदानीं नेनेनामनारदेति भविष्यतीत्याराम॥ नारं नरसमूहं घातिक इहेनेतिवा तुरिदं नारमज्ञानानां तद्यतिज्ञानोप
ने दर्शैतिवा दोषवलरणेने कः॥ आधिनतुम्बुरुर्भरतपर्वतदेवलयः॥ सुराश्वतेत्र लादिषु पुत्रत्वाद्वयश्च षष्ठीसमासो वा सभाम्
शोभनो धर्मोऽस्याम् धर्मादनिच्केवलात् डाबुभाभ्यामिति पञ्चत्वाप्ष अनो बहुव्रीहेरिति ङीप् सरभान्यस्याम् सभा राजेति नियातनादङ्

२८

(२७)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
श्रीवा॰नमः

ब

देवानांसभोऽस्वादनगल्हम के पीयूते पीयइतिसौत्रोधातुः पीयेतुषन् बहुलवचनात्मन्तेगुणः स्यात्पेयूषंपीयूषं नवक्षीरेऽप्यते पिवेति हार
वली पीयूषंसमृद्धिवसावधिक्षीरेतथामृते नेम्रियन्तेऽनेन तनिम्रऽभ्यांकिप्रैतितन् अमृतंयज्ञशेषेस्यात् पीयूषेसलिलेऽमृते अपादिनेव
मान्लेवनाधेन्वं नरिवयाः सुरवनपीयते वेदपाने आतश्चोपसर्गेइति कर्मण्यङः यत्वङ् विधौकारकाधिकारोनिवृत्तइतिमुकुटस्तन्न
रविनुघम् द्वितीयभावग्रहणस्यकारकाधिकारनिवृत्त्यर्थत्वादिति हेतुरपिस्वरूपासिद्धः अभिविधौभावइत्यत्रैऽनुवर्तमानात् यद्यपिसु
क्षुद्रगतिमुखागतिशरीरमिति पवापजन्ताहावितितदपिन नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशेऽन्तत्वाभावेन टावयोगात् एकादेशस्यपूर्वान्त
त्वेनग्रहणात्तस्यलोपप्रसङ्गाच्च आतश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययोवक्तुमुचितः श्रीरामकृतेस्य ... मन्दमकितुशीलमस्याः
अकुटिलायांगतौ सुपीतिशिनि वियतिवियन्तोवागङ्गास्वः स्वर्गस्यनदी पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वम् सुरगणैःदीर्घिकेव वत्वा
रिद्वगङ्गायाः भिनत्ति उद्वृत्वात् ज्योतिषि दुमिञ्प्रक्षेपणे मिपीभ्यांरुः मायोरुवतिमुकुटस्तन्न उज्ज्वलदत्तादावस्यसूत्रस्यानु
पलब्धेः सुमेरुरिति उपसर्गान्तनिवृत्त्यर्थम् उक्तम् हेमाद्रिः रत्नानिसानावस्य सुरराणामालयः पञ्चमेरोः ... मन्दं तमोऽस्यति मदि
स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिषु अजिमदिमन्दिभ्यआरन् मन्दाराः आरधारणअस्यसरत्वादितिवा पारिणाक्षेत्रेजातः ततःस्वार्थेऽकन् यत्तुपारि
जातोजन्यत्वेनास्यास्ति भवर्भक्ष्याघव पारिजातस्समुद्रस्तत्रभवइत्यणिपारिजातइतिमुकुटस्तन्न कच्छ्वाद्युस्यापवादस्यसत्वादणोप्र १
वेयर्थ्यात् जन्यस्यैवनामनिर्वचनासिद्धेश्च संतनोति पुष्पाणि ज्वलतीतिहरिचन्दनो तनोतेरनुपसर्गस्यानाम्नः सम्यक्कृतन्यतपुष्पा
णामस्मिन्नित्यधिकरणेल्युट्वेतिघञ् कल्पस्तकल्पितोऽर्थोऽस्य कल्पः जन्यजनकभावसम्बन्धेषष्ठी वन्दयति वदिअभिवादने ल्युट् अधि

28

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम०
अम० को०
१५

हनेश्वनन्दनः हरिचन्दनमस्त्रीस्यात् त्रिदशानां महीरुहे नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुंकुमयोरपि पंचानां देवतरूणां सैकम् ५० सनत् नित्यं कु
मारः सनत्कुमारोऽपि यद्वा हंसगोऽद्रुहिणः सनदिति ब्रह्मपर्यायेरभस तस्य कुमारोऽपत्यम् इत्यादि विधातुरपत्यमरणः वैधसः हिना
प्रकरणात्त्वा स्वर्वैद्यपर्यायसंनिधौ कथनम् देवलपुत्रस्य स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ अश्विनासुतौ नसप्रत्ययोस्तावसत्यौ नक्षसत्यौ नभ्रोगान
वादिनिनभ अश्वकृतिमावः प्रशस्ता अश्वाः सन्ति ययोः इनिः यद्वा अश्विन्यां जातौ संधिवेलेत्यण् गोनक्षत्रेभ्यो बहुलमिति लुक् तौ दि
तलुकी लिङ्गपा लुक् अथवास्ति जनकत्वेन ययोर्वाडव दस्यल श्लिष्यते रोगान् दस्रौ मन्त्रायेस्कूपीतंवीतिरक् अश्विन्या अपत्ये
स्त्रीभ्यो ढक् नाडुभावितिलिङ्गत्वाविद्यत्वादेकवचनाभाव इति स्वामी अयमप्रायोवादः दस्यान्तस्य मजापतनासत्यादस्त्रयश्चवेति
मार्कण्डेयात् नासत्यावितिदस्रावितिवैद्यवावकस्याभयोः प्रयोगागागाणः घड् अश्विनौ ५१ अरम्भस्सरन्ति सरन्तैरप्सुन् बहुत्वेति
प्रायोवादः अम बिये तिस्त्रे अप्सरा इति भाष्यप्रयोगात् स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वे अप्सरा अपीति शब्दार्णवाद्य अस्य शुभ
जा शब्द बहूपामिति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् अप्सरश्शब्दस्य सान्तत्वात् स्वःस्वर्गस्य वैद्यौ ५ तुन् महतोऽनुनेश्वापातिवशीकरोतीति
यावत् कर्मण्यण् सत्रापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नकृच्छिः मलविभुजादित्वात्तोवा ५३ अनुमतीनिवा मरवशब्देनाघपर्यैरभा
मिनकाच्छतावीति रतिस्तोत्रमादीनां यहरणम् एकमुर्वश्यादः अबुत्पत्तिपन्नत्वात्र्यानोजातोरित्यस्याभास्वे शरसिहाहान् बेतासु
पीन्यस्याभामेहू हूनित्यादि यत्वानोजातो रितियोगविभागादाकारलोप इति मुकुटेनोक्तं तच्चिन्त्यम् निसर्गीतस्यपस्यायोग
विभागेनाऽऽ निर्वाहस्योचितत्वात् अयुक्तस्य तेनसाधनस्यानुचितत्वात् हाहू इति शब्दयं अजकशब्दे जहाति ओहाक् त्यागे विच्

(२९)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॥
३१ धा.नेम॰

शासि हाहा॰ हूहूइति स्यानिहूञः॰ ह्विञ् वधिस्वपीतिसंप्रसारणम् हलइति दीर्घः॰ तुतुंवकाहृप्रत्ययेतु तुत्यनोः॥२॥ आतुरव एवंदुप्रत्यय
दूरपिबोऽयम् हाहास्मान्तापि गंधर्वौवीति हाहासारितिसंसाराविज्ञान गंधर्वौ हाहास्संभ्रान्त इतिरत्नकोशाश्च भोजस्तु हाहाहूहूश्च
ञ्चोरयत्वमाह ह हाहूत्यादिह्रस्वः॰ हुहुइत्युभयह्रस्वश्च तंसोहाहाहुहूवधोध्वसरणश्चः॥ तुतुम्बुरुइतिशब्दार्णवात् गीतमाधुर्यस
म्पन्नोविख्यातौवरहाहुहूइतिव्यासोक्तेश्च गंधर्वे सौरभमर्वति ऋवंगैतौ कर्मण्युपपदे शक॥ ञ्वादि॰ प्रशाधिणि दीर्घादिश्चायम्
अपिगन्धर्वगान्धर्वौ दिव्यगायनगायनवहूनिशब्दार्णवात् आघेनतुम्बुरुविश्वावसुचित्ररथादीनां ग्रहः॰ देवगायकानामैकम् ७३
अङ्गति अगिगतौ अङ्गेर्नलोपश्चेतिनिर्मलोपश्च विश्वेनराअस्य नरेसंज्ञायामितिविश्वशब्दस्य दीर्घः॰ विश्वानरस्यापत्यम्
अष्वरण विदादित्वादञ् बहुत्वेयञञोश्चेतिलुक् विश्वानराइतिमुकुटस्तन्न विश्वेवैश्वानराइत्यत्र लुकोऽदर्शनात् वैश्वान
रायमिन्द्र वैरत्यादावंतोदात्तदर्शनाच्च अभियोगो आपत्यं॥ भोविहितत्वेनानन्तरापत्यप्रसक्त्यभावाच्च एतेनविदादित्वादञ्
तिवदन्स्वाम्यपिप्रत्युक्तः॰ वहतिहव्यम् वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्योनिदितिनिः॰ निश्च वीगतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु कर्मे
णिनिरन् वीतिभक्ष्यंपुरोडाशादिहूयतेऽस्मिन् हुदानादनेयोः॰ हुयामेतित्रन् वीतिरश्चासौहोत्रं हव्यमस्येति धनंजयतिसं
ज्ञायांभृतृ इतिखच् कृपीटंस्यजलस्ययोनिः॰ कृपीठमुदरेजलेइतिरत्नकोशात् अग्नेरापइतिश्रुतेः॰ कृपीठयोनिरस्येतिवा
ऋद्ध्योऽग्निर्ज्वलनः॰ न्हात्रमितिमनुः॰ ज्वलति ज्वल कम्पति ज्वल विषयेलभते विद्ल लाभे असुन् जातवेदा धनंयस्मात् जा
तेजोतेविधतेवा विद सत्तायाम् जातंवेत्तिवेद्यतेवा विद्वेतना॥ अवसुन् तनुंशरीरंनपातयति अस्माहणेपादिनिनिपातितः॰

30

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम०
अ०१ का०॥
१६

तनूनपातौ तनूनपात् स्वस्वरूपं न पातीति नं तति आशु विनाशित्वात् इति तनूनपात् छन्दः ॥ उणादिसूत्रमिति तु भिन्नम् तनूपाम् तनूपान्नौ तनूपा
नः इति वा तन्वा उ० नञ् पूर्वपातिर्न नपाद् नादि नपत्ति संदीप्तं नः इति विग्रहः तनू नपात् तनूनपाद् इति ५३ कृते तेति ८० तिचौ कृते नासो
परिवीतस्य छान्दसो नायम् वर्हिशुष्मो वर्हिशुष्मा कृष्णवर्त्मा ऋषिरसमरमो वायोः सखा आशोप्याशात् शुक्रो वैश्वानरो वार्हिवर्हिशुष्माऽतनूनपादिति
शब्दोऽर्णवाद्य वर्हिःशुष्मेति व्यस्तसमस्तनामेति कश्चित् तत्र समस्तपक्षे वर्हिः कुशः शुष्मं वलमस्येति विग्रहः वर्हिरस्त्रोन्त ॥ व
हिःशुष्मेनाऽत्तानाम् कृष्णगित्यन्य ॥ शुष्मत्यनेनेति शुष्मः शोषणोऽग्नि ऋत्यन्ये मामनिन् संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ॥ शुष्मेति ज खम् शुष्मे
रन्तर्भावितण्यर्थादिति कि शिविधुशिषभ्यः किदिति मनिप्रत्यये शुष्मोऽग्नोपि हिंसा धर्मा वर्त्मास्य नान्तः ॥ शोचीविरुत्वा लाः ॥ कृ
ष्णाद्वास्य नित्यसमासे उत्तरपदस्य स्येति षत्वम् उष ॥ प्रभाते संध्यायामिति विश्वः ॥ उष ॥ सं ध्यायाबुध्यते प्रकाशते इगुपधा
त्क ॥ अहरादीनाम्पत्यादिषुवारेफ ॥ सम व्यवस्थित विभाषा प्राक्प्रनित्यम् आश्रयमोधारमश्नाति कर्मण्यण् आशपाशइतिपा
ठान्तरम् आशेरतेस्यतत्योशाय ॥ एवं तमश्नाति कृदन्ते भाने वोस्येति कृशानुरत्कृष्णति अन्यज्जीरित्यादिना नुक्
नाति पृश्निपवने एतल्ल अनित्यत्वेन वा त्वादित्वात् रु अन्नलो वसुमेदोश्वेतो ५५ लोहिताश्वो यस्य वसुरणस्वेसिमानेपवा
नकुवेर ॥ कुमुदेषु मान् हुताशन ॥ किंशुक भानाविर्भावस्तथा वरणादिति शरणिहोत्रात लोहिताश्वगोऽश्वो वाहनमस्येति वा
वायोस्सखा ॥ राजाहस्सखिभ्यष्टच् वायुस्सखा अस्येति अस्मिन्पक्षेऽभावादनः सावित्यनङ् शिखावान्सस्य मतुप् आशुशोक्ष
मिक्षुति आः पूर्वा शुष्यतेस्सन्ततान् आदिशुचे ॥ सतरुचाऽन्दसीत्यनि ॥ छान्दसानामपि हृवि भाषा प्रयोग ॥ अत्र बर्मुत्रं

१६

श्रीराम
श्रीगो॰ नमः

क्ताशुश्शीघ्रं क्ताशुशिहिंवा शुन्दारेणाति न्हारणीहिंसायाम् इन् शुइति छज्ञायाम् अयम् हिरण्यरेतोऽस्य सान्त॥ हिरण्यरेता॥ पुंसि स्यादि॥ वा
करहविर्भुजो॥ हुतम्भुंक्ते क्विप् जोनो॥ दहति व्युः॥ हव्यंवाहयति रायन्ताद्वहेः ण्युः॥ यज्जुस्वामी हव्यंवारयतीति विग्रहः हव्यपुरीषपुरीष्येषु
च्छुः इत्यात उदाहृतपाठस्या नुपलंभात् कव्यपुरीषपुरीष्येष्विति पाठस्योपलंभात् गृहश्चेत्यनुक्तेर्ण्यन्तात्सम्भवाच्च मुकुटोपिवा
यतीतिविग्रहः सहस्रं श्लन्त॥ पादमिति वहेः च्युइत्याह तदपि न च्युटश्छान्दसत्वात् वहेश्चेत्यनुक्तेर्ण्यन्तात्सम्भवाच्च ५५ सप्तार्चिषो
यस्य काली कराली मनोजवा सुलोहिता सुधूम्रवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वरुचीसाख्या॥ सप्तधन्ते जिह्वा दमु उपशमने अन्तर्भावितण्य
र्थोऽहमेनुनस्त्र दाम्यति दमुनाङ्क्र मुनसो दीर्घमे ओति दमूना॥ दमुना॥ प्राचीनबर्हिः श्रुचिवर्हिर्वा विविनामानि धानात् शोभयति अ
ग्नेर्न्दुग्निनिपातित॥ शुक्रं रेतोऽस्यास्तीति वा अर्शआद्यच् शुक्लवर्णत्वादितिवा रलयोरेकत्व म् विचित्राभानवोऽस्य न्हुमन्तादि॥
विभाप्रभावसुधनंयस्य शुचिं पवित्रं करोति ण्यन्तात् वनयति भक्तरोगी रायन्ताद्वइ॥ यद्वा श्चेवति अन्तर्भावितण्यर्थो धुवे रिगु
पधादिति इन् अपांपित्त मिवदाहकत्वात् तनुस्त्रिवशाद्ग्ने॥ एवंस्यमुनेरपत्यम् विदादित्वाधञ् वडुत्वेयञ्नेभो श्चैवतिधु
विधुर्वाइतिमुकुटस्तन्न अननरायन्ते धोद्सभवात् तस्माद्यरा वडवायांभव॥ तत्रभवइत्यण् वडवायाञ्जनत॥ अ
भारावेयभावएवसम्बन्धत्वेनषष्ठ्यर्थ॥ औरिणवाडवाग्नेः॥ ५६ वन्हेरिति प्रायो वाद॥ हेतिस्स्यायुधज्वालासूर्यतेजस्सु
पा नीनचीतिदर्शनात ज्वलति ज्वलितिकसंतेभ्योणः॥ शिखायाश्च कीलवेध्वे कीलति दृगुपधेतिकः॥ स्त्रियांटाप अर्च्यते अर्चस्तायां म
अर्चिर्विशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसि॥ अर्चिस्त्रातः॥ इनित्विष्टोपि अन्तर्भावितेर्ण्यपइति स्त्रियामित्यर्चिरादिभिस्सवन्धते तत्रार्चि
बाज्वलाभासोर्नपुंस्यर्चिरिति स्त्रीत्वमपिबन्धेते हिनोति हनिवा हिगतो कृतियजिमयादिनानि विनोनिपाति त॥ एते शीकः॥ किंधूमध्वजिनस्त॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम१
अ०१ को०१
९८

स्फुट्यनुकरणशब्दः स्फुनास्फुत्कारेणानिस्फूर्जति स्थितिमेतो पचाद्यच् स्फुर्जिर्द्रजातावपि मज्जादित्वाद्राघ अग्नेः कारणे हे संतापय
तीति तपसंतापे ज्वररोगे णयन्तो संज्वरयति पचाद्यच् यत्तु संतापनं संतापः तत्र संज्वरयतीति संज्वरः स्वजितिमुकुटेनोक्तं तन्न वैव
त्यप्रमाणाभावात् भवेत्कर्त्तभि आधिक्ये समानार्थकत्वाभावात् समौ समानार्थौ समलिंगौ ६.५७ धर्मस्य राजा राजेति टच् पितृणा
मपतिः समं वर्त्तितुं शीलमस्य सुप्यजातौ णिनिस्तिनि परेषु भगेषु राजते सत्सुद्विषनिक्विप् नान्तः कृतान्तो विनाशो येन यमुनाया भ्राता भ्र
मयति स्मुहः यमेन संयमेन राजते क्विप् नान्तः यमयति अच् यमो दण्डः धरे धान्तः संयमे यमजेपि वेति विश्वः ५९ कालयत्यायुः कालस
ख्याने पचाद्यच् जनाः अन्तः पचणिकुनि मुकुटस्तन्न कलेमित्त्वाभावात् प्रत्याघारिणि रूपद्वयप्रसंगाच्च एतेन स्वाम्यपि परास्तः तस्मात्कालयतीति
विग्रह उचितः कालवर्णत्वाद्वा दण्डोऽस्य धरः धर्मास्य देवः अशुभान्तकात् पितृपतित्वाद्वा विश्वस्यैतापत्यम् तस्यापत्यमित्यण् अन्त
करोति अन्तयति तत्करोतिणिच् इति णिचन्तात् ण्वुल् यमस्य चतुर्दश रन्हांत्यस्मात् रन्धपाकेने असुन् प्रत्याघारिणि रन्हसः स्वार्थिकाः प्रकृतितो
लिंगवचनानि अतिवर्तन्तेपीति डस्त्वम् कुणपं शवमन्तुं पितुं शीलमस्य शीलमित्यण् कौणपानि भ्रातइति रः कोणमस्यानिर्ऋतेर
यं कोणाणः तस्येदमित्यण् क्रव्यमाममासमत्ति क्रव्येतिविट् अदो नन्नेइत्यवसिद्धेः रण् वा धनार्थमिदम् [illegible] नामममासमत्त्यके क्रव्याद
इतिभवत्येव तत्त्वेछिन्नं नरेर्वजुनर्विशेषतः हृतं पक्वंवभुङ्क्ते ट्ट तिक्रव्यादः अविहृतपक्वशः अस्य पृषोदरादित्वात् क्रव्यादशाइतिकाशि
का शार्दूलेणवेपिहृदथा सदान्नादकरणे यस्यात् क्रव्यादः आममांसभुक् क्रव्यादः हृतविहृतपक्वमांसभुग्व्यतइत्युक्तं तस्यापागार्पस्य
अवस्थितत्वेपिगौरपाउभयोः सामान्येन प्रयोगः असृग् रक्तं पिबति आतो नुपसिके नतु रक् पिबतेः सुरासिधोरिति वचनात् रन्पस
वान् तथ्यपति क्रव्यात्वादथवा पचाद्यच् तान्नवपशावान् आपद्गणानि धहिंसायां पचाद्यच् अशिरइति पाठेतु अशेरागिवेतिकिरच् आशीरोऽह

अ० ५ ... प्रकाशाहताःसंसारोदयव...वाराह कृपा ... (right margin, vertical)
९७

(३५)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम।
शिवा।नम॥

मन्त्रैवारति वरेष्ठ॥ रात्रे॥ इतिविभाषनिपन्नेसमुन कर्तुरेवरेणि यदा कर्वति कर्वहिंसायाम मन्नुरोपश्वेतिमुरव कर्वरइतिपाठांतरम नेच्छन॥
उर्वरः॥ ऊध्यानवर्धुसेञानरन्तसीतिशब्दार्णव॥ हूहिंसायाम हूस्मरति हूरहब्बतिम्य॥ छरव निकषायाञ्ञात्मज॥ मर्दंन्य॥ ब॥ पात
निरन्सांसिदृधा निपुणानिस्वजातिपायक त्वात ञाञोवहुलमन्यत्रापीतिमुच हूत्वस्तुरूइति स्तुरूवा पातनिपातना श्रीयते स्मिन्नि
तिवा स्तुरू ञातस्पादि॥ जातुकराविधानसंनिधान मस्यै तिवर्वगादिरपि चितुषं मन्त्रणया पुरण्यश्वासोजनश्व निर्भने रपत्यम्मा
तिकुमिमानिञ निगाभापाहिम्पश्वेतितु॥ मर्दंञ्यादि॥ रत्नन्यस्मात मस्तुव भीमाद्यो॥ पादान पंचदशाराण्न्तसस्य ६०॥ प्रवेनयति
प्रहृष्टवेता॥ सेतिना विनीसम्भाने मसुन प्रवेता॥ पाशिनिपुरुणः॥ सिहस्यवा यवत व्रियतेवरेणातिवा॥ भूवरेण हूकूदारिभ्य उ
नन वतुणस्तनुभेरःस्तुप्रती। विपानिसर्वमपा॥ उसिवरणपि वरंवरणं तितेरवा वरश्वरावर्षिनाम चातुर्वेवर्णो॥ प्रोक्त॥ तस्मा
त्सवरणा॥ सक्तन इतिसाम्बपुराणम पाशोःसीस्तीति इनि॥ पाशीपाश। वरेप्सताविनिविश्व॥ पादसाम्पति॥ नत्पुरुषेहूनीत्य
पुरुष पुष्टि पुपादश्वतिरपि ञपाम्पनि॥ पुष्टि ञप्पतिरपि पंचवरुणस्य श्वसित्यनेन श्वसप्राणने स्तुरू स्वधाति स्वधास्यभूं
नि वहुलमन्यत्रापिइतिपुव सर्वनामानुते स्पर्शादानयो॥ स्पर्शनमाताभिनिविश्व॥ वागति गंधनयो॥ हूयापाजीस्तु ञाञोतु
गितिमुक मातरीतिसप्तम्यन प्रतिरूपकम मातरि ञतरिन्तश्वयतिस वरति उभाश्वीरगतिव॥ यद्वा मा। नारिजनन्यांश्व
मतिव त्वेन सप्तकरूपत्वान श्वन्नुत्हान्नितितिनिपातनात्सप्तम्या सहुवसहागतिरस्या ६१ ञषनमगभेदो॥ वेवा वाहनमस्य ञप
नामस्तु वरणानाम श्वइवेतिवा यत्तु ञषनमस्तु वरुणाश्वाश्वसीतिमुकुरन्न पालवारुकभावस्य विपरीतत्वान वहति पवा
घव गंधस्य वह॥ यत्तु गंधस्य वहः तिविगत्यकारादनुपपदात्तेपपदाभवतिविप्रतिषेधेन। तस्य प्रापिक त्वापवाधमिति मुकुट

श्रीराम
अमरकोश ॥
१८

जगतो मरु पुषितु समीरणः॥ म्रियन्ते ऽनेन ऽनेनविना मरुत् मरुद्गारुतिः॥ मरुत्प्रभेदाः मरुतशब्दादि
सम्यगीरयतिगच्छति ईरयति प्रेरयति वा जगतो मरु पुषितु समीरणः मारुतिस्तकोऽथगत मारुतश्च श्वसनश्च समीरोमरुतोजगदितिसमीरणः श्वतएवज
वा ॥ मरुतश्च स्पर्शनश्च आशुगश्च समीरो मारुतो मरुदिति विक्रमादित्यकोऽथगत जगत्प्राणस्ता वाते पिच्छ पञ्चमे पिच जगती भुवने स्थाता
शब्दारोपणमपि जगत्स्थावरादि विषये स्थीयते वायोना जङ्गमस्थावरं ति तु इकोऽथ ॥ जगतीति मत्रोपनुक्ति जगत जगतो यद्दातुवर्तमानेष्वत
पुरोभवे इजनस्तेऽपि वेति विश्व ॥ तत्र घुसिगमि सुहातीनाशेवेति ह्रिपिदिगम ॥ स्त्राविति मञ्जोपनुक्ति जगत जगतो मरुतुसुकुतः ॥ यदावर्तमानेष्वथ उत्तमहस्त्रागच्छत्स्ववदित्यनन्तालीयवोवने तन्न
हस्त्रागच्छत्व वेति सुतापयतेन दोषिस्त्वामितितुम जगत जगतो मरुतुसुकुतः ॥ नभो स्याभुवत्वेनास्ति मतुप् नसो मत्वेति भत्वाद्रुत्वाभवः
उणादिसत्त्वस्यासत्वेमानाभावात् उगित्कार्यार्थत्वाद्य एकत्वेतुजगताप्राणः ॥ नभोस्याभुवत्वेनास्ति मतुप् ॥ पवनेमनुलेति जः ॥ नभस्वानस्तिपरणवातःस्त्रेति ॥
वाभिरस्मिन् ग्रियाणितितन् न्किवृत्तो वेति सत्त्ययामितिन्क्ति विवातिरपि वायुर्मरुत्वान् श्वसनः ॥ पवनेमनुलेति जः ॥ नभस्वानस्तिपरणवातः
भ्रमिनोना घठोवाह इतिसारसाः ॥ पुनाति बहुलमन्यत्रापि इतिमुव पवाते कङ्यजोश्शानन् श्रामेमुकू प्रभञ्जनक्ति भञ्जो श्रामर्दने वि
रतिर्विनतस्य प्रसेरेणवनसमन्ताद्धर्वनया श्रावानितसत्वेन हलश्चेतिघञितिमुकुरः ॥ अन्येतुप्राणयति अपानयतिसमन्तादानयति श्रा
नमतेऽस्य वायत्याहुः ॥ इमेप्राणादयः पञ्चशरीरस्यावयवः ॥ तत्र हृदिप्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ॥ उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानस्स
र्वशरीरगः ॥ सन्तप्रवेशनं नत्राप्रवेशनमन्त्रापस्तेगोन्त्वपावनम भावणदिनिमेवाहित घ्यामः ॥ श्रमारणीप्राणादयत्राणितेतितिरणत्वम
प्राणेहन्मानुतेवोसन्नायजीवीनिलेवत्वे अतिमपुलिरितवाश्रलिरूप ॥ भगिनयासुसु ॥ रमतेनेनेति रमेर्युक्तिवेतसुत रुगागमश्च हनव
नेन रोहितगतावसुव तरत्यनेन रहणवनतरणपाः ॥ असुव रितात्यनेन रोगतिरवणयोः ॥ एवम्बः ॥ इतिस्वामीमुकुटोतन्न बरहोऽसुगोवा
वकस्यसत्वा तस्मात्सुमीतिषः ॥ रयत्यनेनवा रयगतोसुमीतिषः ॥ हरश्चेतिवपितुसंज्ञाहरवत्वाद्वधभावः ॥ स्वनतेऽनेन स्वरोऽज्ञेवहरतिष

१८

35

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
शीवा॰ नमः॥

जुइतिसौत्रो धातुः॥ अरोरश्च वर्वगी दि ... निमुकुन्दः॥ वस्तुतस्तु रेफ आदिष्वपि भावश्रुत्यन्तरेवन्याय्या पंचवेगस्य रेफआदयस्सवेगानिवचना॥
शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव अतएव शीघ्रापवनोतिप्रयोगोनतु जवापवनीतिवदंति वस्तुतस्तु रेफप्रभृतयो वीगरवाशुगणपराः॥ शीघ्रादयस्तु
तोत्स्यत्वपरा इति शिंघति आघ्राति शिंघि आघ्राणे शीघ्रादयष्टवन्तिरणान्तानिपातिताः॥ त्वरतेस्स त्वरास्संभ्रमे गत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरि
क्तः॥ तुष्णत्वरसंघुषास्वनामितिवेट् इड्भावेन रूपम् ज्वरत्वरेत्यूठ् ऊठाभ्यामितिनत्वम् अविगतो वेगवेन अविवक्षितेऽपधवत्तिकुर्नो
पश्च अविविशेषेणइतिमुकुन्दस्यप्रमादः॥ क्षिपति क्षिपप्रेरणे स्फायितवीतिरक् अछाति इयर्ति वा अगतो पवाघच्च अमम्ऽस्थाङ्
सशीघ्रशीघ्रगपाक्षीतिशारवन्॥ असमिन्त्ययस्यवा तन्मूलत्वादिनारेफत्व रमित्यव्ययमपि अत्रवाऽकवात् शक्रीवत्वमिति मुकु
न्दस्यप्रमादः॥ वाहुलकस्यागतिकगतित्वात् अयत्नलगतेस्सत्वात् एतेनस्वाम्युक्तिरपिपरास्ता द्रुवतिस्म द्रुगतौ गत्यर्थेतिकर्त्तरिक्तः॥ यं
नुभावेन इतिमुकुन्दोक्तस्तन्न त्वरितमित्यादावपि तथात्वप्रसंगात् वैषम्यबीजाभावात् एतेन लङ्घ्यतेइतिकर्मव्युत्पत्तिरपिपरा
स्ता ॥ महत्त्वरपावर्त्तते वोपयति डुपमरा पूगतौ उपरक्षोपधायाइतिकेन प्रत्ययः॥ विलंबेतस्म अविस्रंसस्रंसेने अवकमकत्वात्
कर्त्तरिक्तः॥ नञ्समासः॥ भावेक्तइतिमुकुन्दस्तुपचवत अस्नुते अश्नुव्याप्तौ मृवाजोतुरण अशस्तुव्रीहिश्रीण्यः॥ एकादशशीघ्रस्य स
नन्यतेस्म ननुविस्तारेक्तः॥ अनुदात्तोपदेशे त्यनुनासिकलोपः॥ समोवाहितततयोरितिसमोमलोपः॥ पन्नेसन्ननमम् आऽऽसर्वेरभि
विरामे अविद्यमानमारनेमस्मिन् अमुतमविरेवरेव भावेक्तः॥ अनुनासिकस्येतिदीर्घः॥ अविद्यमानम्यातमत्र नास्तिविरतस्या नि
शाश्रपानराहित्यमुपवारान् नास्तिनिश्रास्मिन् ... नियमेनभवम् लप्रु नैधुवे नास्त्यनन्तयत्र नजस्यति जसुमोक्षणे नमिकस्या
निरे॥ सततमजस्रंशश्वदावनुपर्यायोस्तः॥ शश्वदभीक्ष्णंनित्यंसदासततमजे स्यभिनिसातत्वेइत्यव्ययप्रकरणअपिपश्चात् नैपी
ननिरन्तरस्य सततविश्रांतरेरव्यवधानम् अतिशयस्तु पौनःपुन्यमितिभेदः॥ अतिशेतेपवाघञ् यद्वा अतिशयनम् एरज्भावे अति

हा २

श्रीराम
अ० का०
६९

सुदुम्नेत्यात् भवः॥ वर्णनेतिस्वयाख्यानविरोधात् भूभर्त्सने कूरखो अंधेरय इतिस्वामी तु कुंठोत्तन्न सुगवाधसंगत् भवति भूभरणे प
याधेव महा मरणं पुसीतिनिष्ठाश्रवाः॥ उपसर्गोत्तरनित्यन्तर्पन्निभन इस्तुनकम् मतिवक्ताताथे सामर्थ्यात् स्वपादयः॥ कातापर्थेहतीयपति
समासः॥ भूधराते भृगुमधेपनने स्वनर्भावितरामर्थादिगुप वेनिकः॥ भूधराम् स्वर्थैनिवृत्तिविषयोवातमतिक्रान्तमनर्थम मात्रासो
कम त्रामनिर्वाणम् गोसिब्येयानिरिहस्वः॥ उद्गाहनेस्म गृहविजोऽभ्येनः॥ निश्शेषशरणभारात्र ... नीवति नीवस्यैयाल्ये बाहुलकाद्दुक
एकोन्नो निश्चयोत्रेति नितान्मनिसम तेमुकान्तोनाम अकर्मकत्वात्कर्तरिक्तः॥ अनुनासिकस्येतिदीर्घः॥ गाढम् मुद्गाफवत् बाहुलय
त्वे स्तुधस्वातेलिनिपातितो दृढदृढिकष्टौ दृढस्थूलवलयोरितिनिपातितः॥ वनुदृशाविभ्यस्य श्रीप्रादिदृढपर्यन्तंत्रिसाविशेष
णत्वाहुव्यवर्तमानांन्निवेसात् यथा श्रीप्राज्ञसुरोविसमनभुन्के एवाम अमत्वात्वगामिदुअगामिनन्नत्रिषुवाच्यलिंङ्गमित्यर्थः॥ श्रीप्राज्ञे
ण श्रीप्राम्नस्तु॥ श्रीपुंपवयइत्यादि अतिथ्यभनयोरसत्ववचनेत्वेपिपुंस्त्वमेव पुंलिङ्गनिर्देशात् गाढकातानिपुमानिनिसप
मयइतिरसभाव अनिश्चयपवतीनिभ्रपागलुत्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वेनठिनीया॥ ॥ शीवतातुननियमलिंगत्वं श्रीप्राद्दिनाम
पिनियतलिंगानांलिङ्गिपाविशेषणत्वेन शीवतानतुनियमलिंगता सुविदृभेयगामीनिपाठस्तसावधि अगामीत्यर्थः॥ ... कुत्सि
तवेनशरीरमस्य कुत्सितत्वात् कुत्सायाम्... तिशक्तोयशरीरेवेनस्तुयते कुबेरः॥ कुशनीनत्वात्नान्मोतिनेवसोविन इति वायुपु
राणात् यक्षःकुम्बतिधनम् कुवित्याच्छादने कुम्वेनेलोपः॥ वेतरक अन्वकसमसरा राज्ञीतिदृष्टु पन्त्येषुराजते सत्त्विनिक्षिप गुह्य
कायति अरमेत्तानुपेतिकः॥ गुह्यकानामीश्वरः॥ मनुष्यस्येवधर्म स्वाचारः॥ ध्रुवत्वादिर्वास्य धर्मादनिषकेवलात् धनंदयते देदृपालने
स्यानशतिकः॥ राज्ञोपन्त्यारणांराज्ञा राजेमितिदृष्टु पन्त्येवदेवराजास्यादितित्रिकाण्डशेषः॥ धनानामाधिपः॥ ... किन्नराणामीशः॥

त्वा

37

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
शीवा नम॰

विश्रवसोऽपत्यम् शिवादिषु विश्रवसो विश्रवणरवणौ वा देशो निपात्येते अथ रव पुलस्तेर्गोत्रापत्यम् गर्गादिभ्यो यञ् बहुत्वे पुलस्त्यः अपत्यं गोत्रे वेति मु
कुदस्तन्नु अनंतरापत्येयञो संभवात् नरो वाहनमस्य क्षुभ्नादित्वान्न णत्वम् ईलं लक्ष्मीं माति आप्नोति कर्मण्यण् पन्ते पन्तरक्षापाम् अकरोति घञ्
उसीति धावा रजतिशिवमिज्यते लोकेन बाहुल्यका लोवा सास्य गौरीति रिन्द्राणे वामेवन्तु षिनष्टे तु हनुपान पिंगतामगात् अत एव कपि कमस्य
इड विडोपत्यम् तस्यापत्यमित्यण् डलयोरेकत्वस्मरणादैलविलः विलोपि इडविल [illegible] आयाअपत्यमिति धावि गह॰ तत्राष्टाभ्यो मक्षित्यण् इड
विडास्तिमातत्वे नाप्यजो त्सादित्वाहर्हणीति वा श्रिपद्यते दृशानिवा गुह्यकानामीश्वरः॰ सप्तदश कुबेरस्य [illegible] उपान्यस्मिन् याश्रा
पणो लुट् शिवनथे नमिवर्ज तेन नमिक्रामित्यण् [illegible] नलः कूबरो युग्मंधरो स्त्रिकाण्ड शेषे तु नपुत्रौ तु नलकूबर पुंसि त्युन्तम् तन्तुनासत्यावित
वैरोपवानिकरोधम् नलकूबरमणिग्रीवयोस्तत्वयोश्शरणासि पत्वात् नलकूबरमणिग्रीवानि ख्यातो श्रियान्विता विनि भागवतम् एतम्
केजलेशासो वसनमस्यके असः॰ स्फटिकः तस्यापत्यं केलासः॰ यद्वा केजीनासम् हः॰ केलनस्य समूहइत्यण् तेनास्यते अत्र आसउपवेशने
हलश्चेति घञ् अलभूषणादौ अजतिभूषयति अलभूषणादिषु [illegible] कुत्सितपिवसंत्ययोन् सर्वस्यापि क्षिपकादित्वान्नेत्वम् अलका
कुबेनपुर्या स्त्री कुंतले [illegible] पुष्यति पुष्पविकसने कुन पुष्पमिववा इवे बहुलताविति कोन् विमानं तु पुष्पकोस्त्री नगरी त्वलका
प्रभेति तुश [illegible] वात् पुंस्त्वमपि [illegible] किं वि कुत्सितो वानरः॰ किंक्षेपे इति समासः॰ एवं किंपुरुषः॰ कुत्सितावकस्य विन्नेर मुखो
श्वकायत्वात् अस्य विरुद्धमुखनरशरीनत्वात् अपि किंपुरुषाः लोकभेदे किन्नरयोः पुमान् तुरंगस्येव वदनं स्य मिनोति तुमिञ्
प्रक्षेपणे भम्पीत्युः॰ मीनामीत्वात्वनुवादुलकान्न व त्वाहि किन्नरस्य नितरां धीयते आभः॰ किः॰ नितरां दधाति पोषयत्यनेन निधि
धीयते वा [illegible] दिः॰ आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नुक् शेकः आरोमोहवाः॰ वधिः॰ नत्पुरुषइत्युक् यद्वा शेते दनेन शेवमुखम्

दूरादर्शीभ्यां वन् सेवधीयते स्मीन् कर्मण्यधिकरणे वेति किः॥ हैसामान्यानि धुः॥ पश्चात्तन्मीरुस्मिन्नास्ति अर्थात्कायव शाम्यत्स्मवदुः॥ स्वं वा व्या
ते शामे ष्ठरत॥ पद्मोऽस्त्रियामसपद्म॥ शखामकरकच्छपा मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नवेति भाव्यारोव॥ ७१ ॥ इति स्वर्गवर्गः॥
नविभक्तिकिंचित् मूलविभजनादित्वात्कः॥ यद्वा आपोभ्रश्यत्यस्मिन् अन्येभ्योपीति डः॥ यद्वा अभ्राति सेघ्यं गच्छति अत्र अभ्रं वभ्रमरभ्रव
गत्यर्था॥ यद्वा नभ्राजने भ्राजन्ते अन्येभ्योपीति डः॥ अभ्रमेव अगगने धातुभेदेव काञ्चने श्यति अभ्रसंवनरो नामन्सीमनित्या
दिनामन्नन्तानिपातितम्॥ यद्वा अवति विपर्वादन्तेमनिन् ज्वरत्वरेत्यूठ् सवर्णदीर्घः॥ सार्वधातुकेति गुणः॥ उष्यति उषपुष्टौ उष॥ किदि
निकरत्व कित्वंव पुष्कनं गगनय घवानिषु पुष्कं वारिणीति स्वामी अविशेदे भावेघञ् अन्यभावदस्तरणति अंवरम् नघतेमे धुः॥
णहवं वने नेहे दिविभ्रश्वेत्यसुन् भश्वन्नादेशः॥ नवभस्तीतिवा द्विषु नभहिंसायाम् असुन् सान्तन्न भ॥ नकौवं व्योम्नि पुमान्
घने आरणाश्वावरणवर्षासु विसतन्नोपनद्ग्रहे॥ नभोव्योम्नि नभोमेघ आवरणे वपनद्ग्रहे॥ आरोमूगणस्तुत्वेववर्षासुवनभास्स्मृताः
निविश्व॥ अत्यविवमिननमीत्यसद् अत्ययेतुनभेसादन्नमपि नभस॥ पुंसीत्युणादिक्नौ घावाप्योरन्तरीन्द्रपते इन्द्रद्याने
कर्मणिघञ् वेदेतु छान्दसह्रस्वत्वम् अनन्तान्नान्तत्वाराणयस्य पृषोदरादित्वम् अस्मिन्पन्द्रेह्रस्वम्॥ आधिकरणव्युत्पत्ति
लुनोविना॥ स्युवाश्च ओवावपुसंगान गच्छत्यनेनास्मिन्वा गमेर्गश्चेति पुव गच्छानादेशः॥ नास्त्यन्तो पस्य सुराणां वर्त्म खम्
न खनुस्त्रवदानयोः॥ खवरसंविदिन्यामनीन्द्रिये शून्ये विरोसुखेखस्तुसूर्येहनिहेम॥ खर्वत्यस्मिन्वा खर्वगतौ डः॥ ७२ विवि
नएति आश्रोति दूरण्वश्रत्वं विपश्यतिन विरमतिवा विष्णवा पेमरन्यभ्यापीति डिः अवगमादीनामिति मलोपेतुक् विलोपिपादमास्पदम्

39

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम।
श्रीवान्नमः

विस्तोऽपदं विक्रमोऽवेति स्वामी तन्न अधिकरणबहुव्रीहिप्रसंगात् आशमनात्काशते न सर्व्वादयोऽत्र काश्यादीनो हलश्चेति घञ् विशेषेण
हापयति गमयति विमानादीन् हयगतौ शयन्तादसुन् विजहाति भुवं वा वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यस्यानुवृत्तेर्युक् विहर्वा
न्हाते न वाहुलकादसुन्निति मुकुटस्तन्न असुनो धातुमात्राद्विहितत्वेन वाहुलकस्यानुपयोगात् यकारस्याश्रवणप्रसङ्गाच्च वा तु पुंसी
नितु शब्दाद् द्वन्द्वेऽपि तेनाकाशो ॥ विहायाश्च विहुविहायसं व्यापन्निगणश्च विहायस इति शाश्वतः ॥ विहायाश्च शकुनौ पुंसि गगने पुन्न
पुंसकम् आकाशस्य षोडश ॥ इति व्योमवर्गः ॥ दिशन्त्यवकाशम् दिश अतिसर्जने क्विन् ऋत्विगित्यादिना निपातनात् मनु
मुकुटः ॥ कर्म्मण्येव क्विन् कर्त्तरि तु क्विवेवेत्याहुः तन्निर्मलमाकाशविभुत्वञ्च भोगमतेन न टाप् दिशा दिक् तु स्त्रियां दिशा दानी ककुभे
वच धुः उपनिरिति शब्दार्णवः ॥ ककते ककुभौ सौ वाहुलकादुभप्रत्ययः ॥ यद्वा कं वातं स्कुम्नाति विस्तारयति स्कुम्नुस्कंभि सौत्रौ धातू ॥
क्विप् पृषोदरादित्वात्सलोपः ॥ ककुप् स्त्रियां प्रवेणी दिक्शोभासु चम्पकस्रजि केनादित्येन त्वेन वा कुत्सितानि भानि नत्वत्राशयन्ते नि
शवत्वोपीति कश्चित् तन्न अधिकरणबहुव्रीहिप्रसंगात् काशते हनि कुषि इति क्थन् आसमन्तादश्नुते व्याप्नोति अश्रु व्याप्तौ
अच् हरन्ति नयन्त्यनया इति हृसृ रुहि पुषि इति इति ॥ हरित् हरिद्दिशि स्त्रियाम् पुंसि हयवर्णविशेषयोः ॥ अस्त्रियाम् स्यान्तरेण च ताद्यनेन
स्त्रीत्वमनन्त्रिकं दिशां बहुत्वाद् बहुवचनम् प अश्वदिशः ॥ प्राधान्येन शब्दोऽत्र प्राची अञ्चति व्याप्नोति सूर्य्यम् अञ्चु गतिपूजनयोः ॥ ऋत्वि
गादिना क्विन् प्राञ्चति रविरस्याम् वाहुलकादधिकरणे क्विनिति मुकुटस्तन्न वाहुलकस्यागतिकगतिकत्वात् एवमग्रेऽपि वाच्यम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
अ० का०
२१

अत्रोम ध्येऽर्थस्यसामयावी अपेत्यथयंम अर्थि अपदिशमितिवम् अपांपतिस्सर्व्वमिन्युवितम् कर्तरि कृद्विधानात् अवाची
नपपाठएव अवसर्वस्यावनेर ऐरामुखीभावे हृते॥ स्वामीत्ववशक्तस्य मे आर्यनामोर प्रतिपश्चाच्छिन्नान्तेऽप्यति सर्व्वमस्वामिति
तुदुष्टम् एवदन्ह्रिरोस्य असर्वे नाम्नाव्ननिमाचैषुवभाव॥ १ ऐरावतस्तत्र तृप्तवननरत्याया॥ अनोरम उन्नमुन्यस्त्रर्कम्
उत्क्रान्तन्त्रिप्रथम अयतिस्सर्व्वमवा॥ स्वामितितु नसुन्तम् उदहीदत्व अवनेरत इकार॥ दिशिभवम् दिगादिभ्योयत् इत्युनि एवंव
प्राच्यादीनमैन्द्रीत्यानामानि इन्द्राग्नीनांवप्रा।धीयतिरित्यादि निनामानीतिभाव॥ २ पुण्डरीकवर्णयोगात् अर्थआघव त
र्वल्ला ह्यामन॥ कुमुदरल्कोत्यत्वनन्तुल्यवर्णत्वात् कुमुदं कैरवे रक्तपद्मस्त्री कुंभिकोषधौ गन्धार्य्यां पुंसि दिग्नागे नागेशार्खामे
मान्तरे कोमोदनेवा इत्युपधेतिक॥ मुदहर्षे मत्रविभुजेनिकइनि मुकुन्दस्तन्त्र अनुपयोगात् अञ्जनवर्णत्वादञ्जन॥ ३ पुष्प
मिवदन्तायस्य सर्वस्याम्भूमौविदित॥ तत्रविदित इत्यण अनुशातिकादि॥ शोभना॥ प्रतीकान्यवायस्य सुप्रतीकोदिग्गीशे भेशो
भनावयवेत्रिषु दिन्तु विख्याता गजा॥ गजावा शाकपार्थिवादि॥ इन्द्रादीनां गजानामेकैकम् अभ्रमाकाश एवमाति मामा न
ने मिम्वादित्वात्कु॥ नभ्राम्यति भक्तवरीत्यु॥ मन्यपरगामिनीत्यर्थइति कपिला वर्णत्वात् कपिला पिंगले श्रेष्ठत्वानास्त्युप
मास्या॥ ४ ताम्रौ कर्णौयस्या पाककर्णेतिडीष नासिकेतिवा शुभ्रौदन्तावस्या॥ नासिकोदरौष्ठेतिडीष् शुभ्रौदन्तावस्या॥
शुभ्रदन्तीतिवापाठ॥ अङ्गति अगिगतौ भुव अञ्जनवर्णत्वादञ्जनमस्या मतौवल्कवइतिदीर्घ॥ क्रमेणैरावतादीनां हस्तिनी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
शिवाय नमः

निष्पेषणाद् स्फूर्जथुर्यस्य शब्दपरः संघट्टमात्रपरं इत्यन्ये एवं वज्रध्वनेः अन्योन्यस्य संघट्टेन मेघानां निर्घातस्तस्यावन्दो निपतति
निर्घातः [illegible] संघट्टे शब्दः त्वाष्ट्र इत्यादि अमरशेषः मेघानुपलक्षणेनेन वाऽवापि अतएवमे
सइन्द्रमद इरम्मद प्रामेन माघातिरोप्यते अविन्धनत्वात् उग्रपशरेरम्मोदतिसाधु मेघानुपलक्षणेनेन वाऽवापि अत एवमे
वाग्भादिरिरम्मद इति शब्दार्णवः वज्राग्नेः इन्द्रस्यायुधम् शक्रस्य धनुः द्वे इन्द्रधनुषः नाडिन्द्रधनुरुत्पातादिना भवत्
[illegible] इरम्मद इति शब्दार्णवः वज्राग्नेः रोहितं तु ऋजु दीर्घं शक्रशरासने रोहितो मीनमृगयोर्भेदे रोहितं तत् कुङ्कुम इति विश्वः
अवक्रं सदृक्षं रोहितं स्यात् उहेरश्च लोचनेनेति रोहितं तु ऋजुशक्रशरासने रोहितो मीनमृगयोर्भेदे रोहितं तत्कुङ्कुमे इति विश्वः
यद्वा रोहितं रोहः संजातोस्येति तारकादित्वादितच् एकम् १० वर्षणं दृष्टसेवने क्विप् अयं विशेषोऽभयादीनामुपसंख्यान
मित्युविवर्षम् स्तुतिः वर्षणमपि न वा वा त्सुरोव्याः अभावर्षणादिनि भाष्यप्रयोगात् अथवृष्टिर्वर्षमस्त्रीति कोवि
दिष्वन्निवर्षणमिति शब्दार्णवः वर्षस्तु समाहीपाशब्दचिष्ठु वर्षे धरे वर्षस्तु प्रावृण्णीतिहैमः वृष्टेः तस्याः अवग्रहविघाते
अवग्रहोऽवर्षप्रतिबन्धेइत्युवर्वाङ्गवेल्हर्ग्राहभ्र ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेत्यपि अवग्रहशब्दः द्वे वृष्टिविघातस्य धारासम्पात
तनम् पेतुर्भावेषञ्च धारासारेण वृष्टः आसारः स्यान्नवृष्टिवेगवर्षे सुहृद्बले इति विश्वः द्वे महावृष्टेः स्तनावाष्पुता
इनस्तन्तप्रेरिता अम्बुकणा शीकराः नालव्यादिः शाम्बशीकरपाशवइतिनालव्यप्रकरणे ऊष्मविवेकात् शीकरेसेकवने
[illegible] तस्यावन्दनिवा कुलकादरत् इत्यादि रुष्यमिति धनपालादयः एकम् ११ करोति कृञ् हिंसायाम् हन्त्यादिभ्यः करस्यायां
[illegible] त्विपकादित्वादित्वाभावः उंसपि वर्षोपलस्तु करकोपि रूढ्यते मेघच्छन्नेऽह्नि धकाशिते दुर्दिनमित्युभयपलन्तरणाम्
रात्रावपि दुर्दिने जलदध्वान्तमिति रत्नकोशः दुर्दिनं दिनं दिनवाद्दिनं दुर्दिने मेघादिति एकम् अन्तर्धानम् अपिधानम्

श्रीराम
अ०टीका
२२

सुधाम् अन्तःस्थादस्याः किंविधिरागत्वदुपसर्गत्वादानश्चोपसर्गेड्ड्यङ् उपसर्गे घोः किरिति किः अन्यये ध्वान्तध्वि॥ चन्द्रमा आह्लादने
तुरादिरपि नाम्नो वेस्युट् १२ वष्टि भागुरिरिति वा लोपः॥ निरेस्तन्तोविविलिगतिति कुगतीति समासः॥ इन्दति परमैश्वर्ये एयन्ता
स्फुट् अरण्यना स्फुटितु इन्दनम् यत्तु इन्दनमिति घ्रादेडिति योगविभागात् इत्युक्तं तु सुकुटेनोक्तं तच्चिन्त्यम् उक्त
रीत्या प्रयोगद्वयसिद्धौ योगविभागस्य निष्प्रयोजनत्वात् हिमांशुरेवायस्य॥ वंडुकर्पूरं तत्साहचर्येण मानि तुलयति
चन्द्रमा इति अन्यसुन् चन्द्रमाः ह्लादमिमीते निर्मिमीते इति वा बाहुलकात्केवलादप्यसि॥ मिमीते ज्ञानमिति माः॥ चन्द्र्यते॥
ष्या ह्लादः॥ केवलोऽपि इह समन्ततो बहुदश्वनमिव्युत्पत्तिलिनी कान्तं मिमीते माः॥ चन्द्रश्चन्द्रमा इति वा वदिह्लादने स्फायी
तंचीनिरक् चन्द्रः श्नुकाम्यया॥ स्वर्णे सुधांशोकर्पूरेकापि कम्पने मेचकेऽपि चेजिते हेम॥ अविरफन्योऽपि हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र
श्चश्चीचन्द्रो हिमद्युतिरिति शब्दार्णवात् उनत्ति उन्दी क्लेदने उन्देरिच्चादेरित्युः॥ यत्तु स्वामिमुकुटो उन्दने यन्दतीत्याह
तुस्तच्चिन्त्यम् उन्देरीधादिकत्वात् कुमुदानां बान्धवः॥ १३ विशेषेण धयन्त्येनं सुराः॥ धेट् पाने बाहुलकात्कुः॥ विधुश्चाणु
के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे इति विश्वः॥ सुधा सुन्दरा अंशवोऽस्य शुभ्रांशवोऽस्य ओषधीनामीशः॥ निशायाः पतिः॥ अब्बु
रम्भोजातः॥ पञ्चम्यामजाताविति डः॥ अब्जोऽस्त्री शंखे ना तु ले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे निचुले पद्मे इति विश्वः॥ जीवय
ति अन्तर्भावितण्यर्थः॥ जीवेरातृकन् जैवातृकोऽस्मात् स्वार्थेऽण् इति सायुः॥ जैवातृकः श्वेतमान्सोमे कृषकायुष्मतोरियम् अमरतं सुते
सोमः॥ अभिषुतः इत्यादिनामसु सोमानक्षरसोऽपि नामसु सीमति इत्यादिना दरपाठानि पातनात् यत्तु मुकुटेनोक्तं

२२

9B

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
१शिवा नम

नामैकैकम् ॥ क्लीबाव्ययमिति कर्मधारयोऽव्ययीभावत्वस्य वचनार्थः ॥ अव्ययीभावश्चेति सूत्राभ्यां क्लीबत्वाव्ययत्वयोर्विधानात् तेन नाव
यीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्या इत्यादि प्रवर्तते ॥ अपेति मुख्यवाची आवर्तनेन समासेतुच्चापेन्हितम् ॥ दिशोर्विदिमपदिशम् विभक्त्यर्थेऽव्य
यीभाव इति स्वामी तन्न सम्बन्धमात्रस्य विभक्त्यर्थत्वेपि मध्यतस्यतदर्थत्वाभावात् दिग्भ्यां विनिर्गता विदिक् शान्ता सैव प्रदिक् प्र
न्यासामन्तरालानि प्रदिशो विदिशश्च नाड्त्यमरमाला ४ अभिगतमन्तरम् अन्तरं भाति आतोनुपसर्गे कः ॥ अन्येषामपीति दीर्घः ॥
आङ्पूर्वः श्लेषो वा मूलविभुजादित्वात् कः ॥ दृम अमात्रस्य वक्राकारेण वलते वलसे वरणे अच् अन्येषामपीति दीर्घः ॥ यदा भावे
धाम्नि निवासः ॥ वक्रमिव बालोस्य यद्वा वक्राकारेण वाडते धाम्नः आशाभावे अच् वक्रवाडम् इत्यपारेकत्वस्मरणात् अक्रूवालम् म
डयति मडिभूषायाम् वृषादित्वात् कः अच् मराडभूषा आनीतिवा दृमराडाकारेण परिणतसमूहस्य अपेयं विभर्ति मूलावि
भुजादित्वात् कः ॥ अभ्राति अभ्रगतो अच् नभ्रश्यन्त्यापो स्मात् अन्येभ्योपीति डः इति वा अम्भ मेघवगगने धातुभेदे वकारुन मे
हरि मिहसवने अच् न्यंक्वादित्वात् कुत्वम् मेघामुस्ताजलदयोः ॥ पुमान् यदि वहति धर्मरणपरम् स्तनयति स्तनगर्जितशब्दे तु
गदावदन् ॥ स्तनरूपाणि तनु अपामिति शेषः एवानिवाहकः ॥ पृषोदरादि ॥ वलाकाभिर्हायते गम्यते आहाडाजानो पृषोदरादि ॥
वत्स्येन हीयते आहायते वा कुन् धाराणाम् जलस्य धरः ॥ धाराधरोसिन्नेवयो ॥ नाडिन्सस्यास्मिन् मतुप् अपइतिवत्वम् वीरद्
दाति आतोनुपसर्गे कः ॥ अम्बुविभर्ति क्विप् तस्यानेवापल मूर्तौ घनइत्यपकुत्वम् घनं सान्द्रकास्पना जातिद्वावाघम अमन्दत्वेपोषिनो
मुक्तादौ घना घेषुविर्निते ओहमुरदे जीवनं जलम् तम् बधमनेन मूडजन्धने धर्मणिनकः ॥ पृषोदरादि ॥ ज्यानं जौः ॥ उपावयो
हानौ सम्पदादि क्विप् अपावयो हान्यामृतावधः इति वा मोदन्तेनेन मुदहर्षे इषिमदिमुदीति किरच् मदिरस्तकामुकेमेघे जलमुं

59

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
अ० टीका
२२

धूमयोनिरस्य मघपिशब्दार्णवे मेघास्तु त्रिविधाः स्त्रवन्हिजाः धूमयोनयः । निश्वाससंजास्तु जीमूतास्ते ज्ञेया जीवनप्रदाः । यत्
जलमुचनाशेः पुष्करावर्तकाः यह इति विशेषपरत्वमुक्तम् तथापि नन्यत्रापि कल्पितनिर्विशुष्क पंचदशमेघस्य ७ कादंबः कल
हंसः बलाका घनमेघमनुधावति नेसन्त्यस्याइति यत्तु ज्योत्स्नादित्वाद्दणिडीविनिमुक्तस्तन्न एवंहि कादंबीतिप्रयोगप्रसक्तेः
कादम्बस्य विकाशः कादम्बात्स्यस्याः कार्यत्वेनानिवा धूमधपक्तेः सम्भेभवम् समुदाभ्याद्यवः स्थान्दसत्वम्यायिकम् स्त्रियाम
भिका देकम् स्तनगर्दितेदेवधाख्ये गर्जशब्दे हसशब्दे एभोभावेत्तः मेघस्यनिर्घोषः स्यादिना ध्वनिनन्नादरासाद्यः वत्वारि
मेघध्वने ८ भयंकरत्वात् शासुरखपिवपि ज्ञातानामुपेनिकः दापु शतेच्द्रायस्याः पृषोदरादित्वात्कुत्सः एततूराम्नवीयंथि
मगाधजलाशयावासत्यसाइतिवा मव्र हादते ज्ञावश्यकेणिनि हादोस्तिपस्यावाहनि ह्लादिनीवज्रनाडिता ४ इरा आ
पः सन्त्यस्यइरावान्मेघः तस्यपत्नसपदमित्यण ऐरावतेनैनकृदिकु नैनेवादिगित्यणिनिवा न्तरणभ्रमास्याः ताडयति नड्का
याते नाडेर्णि उकुवेतीत् डलयोरकत्वसरणाच्चलिदपि इन्दोर्धास्तनेलिदिवानिरावसङ्घनिमन्त्रयः एवतद्विपस्सुराभतिच्चिकारात्
रौषेऐरावतपर्यायो तेनैनयदिमिन्यरा ध्वनिमहनिभावादिलोपाः औपानभवतः सुदाम्नादिरेणनिवा सुदाम्नातुप्रमान्वा
दिधरपर्वनभेत्येः सुदाम्निमेघेभवाया सौदामिनीत्यपपाठः सौदामन्यस्यरोभेदेतद्वित्तद्भेदेपाणिस्त्रियाम् विशेषेणपो
त्पुतदीनो भ्राजभासेतिक्विप् बद्युगतौ यत्र ववलातिकः वर्षतानाडिलन्दयोः ववश्ववचलेनले वोपाति तुपरेद्वापधाया
इतिकवत्व वपलाकमलाविद्युतुंश्ववलीपिपघ्लीषु नपुंसकतु शीघ्रेस्याद्वाच्यवत्तरलेपले दशविद्युतः ९ स्फूर्जनंस्फू
र्जेघुः दुष्मोस्फूर्जवज्रनिर्घोषे दितोञ्थुच् वज्र निर्घोषाशनिमरुद् वज्रानिर्घोषइतिपाठेपि स्फूर्जयोगेनि घञ् हृदपधस्येतिवः

२२

श्रीराम
रीवा नमः

श्री

स्वपतेर्जायते न वा न वा भवति जायमान इति श्रुतिः ॥ स्वपतम्न्दो ऽस्य स्थानम्वा करोति स्वपते स्म तं वा सोम इति सुभ्र अभिषेककृते
रोणवीन तन्न स्वपते सकर्मकत्वेन जायते इति प्रयदा सम्भवात् प्सुन्तु पन्यासोप्यसंगतः ६७ जायमान इति जनेरकर्मकस्य रूपणात्
एतेनैवं स्वामुखिरपि प्रत्युक्ता स्वपन इति प्रसिद्धस्य ऽस्थानं वा करोतीत्यर्थकथनमप्यसंगतम् प्रतिणगर्भ विमोचनार्थं स्वतर
सम्भवात् सनोते स्तु वृते श्च वोपन्यासः ॥ एवान्ये सिस्वतन्त्रो वा नाच ॥ सु ऽणविग्र इतरु पन्यासस्यासङ्गतत्वात् द्वितीये ऽपि सन्ति
स्तु ह्रस्वस्येय ह्रसो सुवते नुपन्यासोऽसंगतः ॥ दीर्घस्य ह्रस्वेन सुनोते नुपन्यासो ऽसङ्गतः ॥ सोमस्त्वोषधी तद्भेदे सु दुम् द्विजो ऽथ धांघ्नसा
रसमीरेपिन्द्रवते वसुप्रभेदस्सलिले वानरे श्वरे इति हेमः ॥ ग्लायति ग्लै हर्षक्षये ग्लानुहीदि भ्यां डौः ॥ मृगांकोऽस्य कलानिधी
नेत्र गुधानु कर्मण्यधिकरणे वेति किः ॥ ७७ द्विजानां राजा राजेतिच् द्विजराज शशधरो नक्षत्रेशो वर्णेन लभोगिनीति विश्वः ॥ शा
शस्य धरः ॥ नक्षत्राणामीशः ॥ क्षपाकरोति हस्तो हेत्विति टः ॥ विंशति श्वन्द्रस्य वन्द्र सषोडशो भागः ॥ कलति कलसंख्याने
पचाद्यच् कल्यते वा पुंसीति घः ॥ कलास्यादंसणी स्यूमांसिनि हेमः ॥ एकम् वेलिसोमले धीगतो कल्याद्यध्वेतिवन्नुभागमह
स्वत्वानि बिम्बं तु प्रतिबिम्बे स्यान्मण्डले बिम्बिकाफले इति हेमः ॥ मण्डयति मण्ड्यते वा मडि भूषायाम् कृषादित्वात् कलच्
गौरादित्वान्ङीष् मण्डली स्यान्मण्डलं न्द्रादिधापाजले वर्तिम्बबदेशे वकदम्बके च कुष्ठप्रभेदे प्युपसर्गकोपि भुजङ्गभेदे सुनि
मण्डलस्स्यादिति विश्वः ॥ इरविवन्दु मण्डलस्य भिन्नेनास्य भित्तं शकलमिति निपातितम् शाक्नोति शक्यते वा शकः शक्नोतेः
शकि कम्प्योति इति कलच् शकलन्न विखरवोऽवरोगवल्कलिवल्कले इति विश्वः ॥ खडि भेदने खण्ड्यते कर्मणि घञ् भावे

[illegible]

श्रीरामन
म १३
२४

खण्डनक्रियया एव ग्रहणप्रसंगात्खण्ड्यमानस्य ग्रहणप्रसङ्गात् खण्डनस्य वृत्तरस्य भगवान्कालगुप्तिवा ख्यापणे उदैत्येवं भगिरहोषे
वेतिहेम० यावत्सीतिपर्वौत्तरभ्यासवभते अत्युद्धी आत्मनेन हलन्तरवेनिपातज विशेष्यलिङ्गः० वृत्वा रित्वमात्रस्य समभवि
भागो ई शब्द० शिर्वेभमेव तुल्यस्य खण्डरूपस्य म एकखण्डस्यैव वम् चन्द्रात्स्यसाष्ठतृ चन्द्रकायनिवेतिमुकुटस्तन्न इत्वाभाव
प्रसंगात् चन्द्रमा वष्ट चन्द्रयति तत्र रात्रीतिरपनानरागुलितिवा चन्द्रिका चन्द्रिमा वा वा इति शाश्वतः० कुमुदानामियम् तसै
इमित्यरण ज्योतिरस्त्यस्याम् ज्योत्स्नानामित्येतनिपात्यते ज्योत्स्नातन्त्रान्तरेपि स्याज्ज्योत्स्नाप्युक्ता निशि शस्ता० श्रीशि वर्हल्ल
विशरस्त्र शोभावेबन प्रसादोऽपतुग्रहस्वास्थ्यप्रसत्ति शुक्राव्यगुणादिरिति हेम० प्रसीदतिस्म गत्यर्थेक्त० प्रसन्नस्य भावः० तत्र हय
भेमस्यस्य १६ कंबलाणं लंकयतिर्हीननागमयतिश्चापयतिवा अविकृतौ कर्मणयरा अन्यतेनेन अकि अन्तरेण हलन्तवेनिपातज स
च लाछिलन्तरो धान्यातेनेन स्फुट ध्मानं अन्त्यविन्ययोगरिति हेम० लक्ष्यतेनेनाविग्रहे स्फुट अन्तरणमपिशेषम वाहयति
वलनेनेनवा वहयति कर्त्वने बाहुलकान्नक उपधायाइत्वंच विन्ययन्त्यपन्तकयोरिति हेम० अन्तर्याति अन्तर्दर्शनाद्धनयो
मलिन स्फुट अन्तरणम् अन्तेन तुवतिन० तुडवति अन्त्यमणमपि ज्योतिर्ष्पत्यावसारस्योत्वीन कोवनामविन्यस्या० स्वाचन
न्ति अन्त्यमणश्चतुसिसौमित्रोभीमतिचित्विनिरभसात् अन्त्यमीवतितुषामादिन्न० अन्त्यस्या मतिगणस्य वेणात्वंबा
ध्यम् वर्णविन्यस्य शोभनंसमसर्वमनया० प्रविनिर्दुर्भ्य० सुपिस्सतिसमाइनिषत्वम् एतेन सुषामादित्वात्षत्वमिति स्वामुक्तिः०
परास्ता उन्नरीत्यानिर्वाहे सुषामादित्वकल्पनस्यानौचित्यात् उत्कृष्टशोभायाएवम् शोभति शुभेशुम्भशोभायाम् पचाद्यच्

२४

श्रीराम०
शीवो०नमः॥

॥ ५

यत्तु मुकुटेनोक्तं शोभतेनया शुभशुभार्थावितिनिर्देशात्तस्यगुरोश्चवहत्व इत्यकारइतितन्न अर्थनिर्देशस्यानार्थत्वात् यदपि गुरोश्चवहत्
नइतिवक्तारएदन्तत्वमइतितुवपमितिनदपिन आकारेतपानुप्रत्ते पुंस्त्वीत्वानिर्वाहात् शुभयतिइतिशुभापिवो भ्या कामयतेःकि
नु अनुनासिकेतिदीर्घः इतिमुकुटेनोक्तं तन्न कामनइतिमनविग्रहीतत्वात् नत्वान्तरकृत्वात्सिद्धभिभिन्नत्वं देस्तभवादापाद
पइति लिङ्भावेवा अम् तुतरात्रौ घोततेनया इगुपधात्किरितिमुकुटस्तन्न इगुपधात्कित्यनेनइत्विधानात्तस्यकित्वाति
देशात् डीषिपुंतीव क्लिद्विनुतुप्रति॥ आतिच्छिनत्ति अपरमितिवा छोटेदने छिदिरद्वैधीकरणे क्लिवछेखिवछ्वीतिक्त
नोलितिपानितः॥ यत्तु मुकुटेनाछिनत्तीति इतिविग्रहे छोटेदनेधातुपन्यस्तन्सर्वं नाश्चिन्त्यम् एतुभावेवाजत्वया॥ शोभेन्यत्र
विनोपचेनिचः॥ तुतीनितयत्र इके छन्दआदिम्य इतिइके बत्वारिशोभामा॥ ९० अवश्यायेतशैत्यमापायेत श्यैङ् गतौ श्या
एवा धेतिराः॥ निहियते हञ्हरणेघञ् उपसर्गस्यघञीतिदीर्घः॥ मन्त्र आयन्मायेसमन्ववकोदेवाजितिमुकुटेनोक्तं तन्न अकर्तरि
वेतिकर्मणिघञ्सिद्धत्वात् नोषपति तुषेरन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणिकिक्विन्तुषन्तोतुषाराण्यश्रुत्सारनेकिच्छ मोहति तुहिरदुहिरअर्दने वी॥
तुहोऽहस्वश्चवेगोत्तम् हति हन्ते हिंवेमन्त्र हिनोनिवर्द्धते हिमगोनाधेव मनित्तिवा सन्नापूर्वकेत्वान्नगुणः॥ हिमतुषारमतयोऽद्भवपा॥
स्यान्नपुंसकेशीतिनेवायलिङ्ः॥ प्रलीयतेनपदार्थाजत्रेतितिहिमाद्रिस्थलयः॥ तत्रआगतः॥ अणकेवेपत्वादिनापादे ल्पैपः॥ मयते महत्
नायाम कुन्नाशिलिसंज्ञयो॥ निर्दिष्टेनिपाते मिहसेचने कुनु भूमिकाधममहिषीवर्गोभ्यो समग्रहिमस्य हिमानीसहितिः॥ महाहिम
हिमारण्यपोर्महत्ते इति डीषानुको हेहिमसम्हस्य रे गुणोसर्वेविभेवे शीतेहिमगुणेन्स्त्रीविवशीततेजोऽसयोरिन्दिव्य ग्लानिरेवद्धुवाय्वा॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
उ॰ टी॰ प॰
२५

श्येङ् गतौ भावे क्तः ॥ ह्वयतेर्निस्पर्द्धायां च्यस्य इति संप्रसारणम् श्योस्पर्श इति निष्ठानत्वम् सुषीमादयश्चसत्तुन दानृशीन गुणवा
नर्थोऽर्थानेन तद्दर्थः ॥ तेजन्यत्ति गिङ्कः ॥ विशेषालिंगाः ॥ सुष्ठु सीमा मर्य्यादा यस्य सुषामा दिष्टवृत्तिषत्वम् स्वामी तु सुकुशापायनइति विगृ
ह्यताल्पम अमाह तन्न वाहुल कान्नकसंप्रसारणम् मुकुटस्तु नत्युक्तम् सुषीमस्तु गोवा श्च सुगंधिसर्पयोपि पीत दन्त्यम् ईन्प उक्ताविधे
कादित्याह शाकाम्बुजगतौ अजिरधिशिशिरेति किरच् उच्चधामाहुत्वं वनिपात्यते धाम्बघशाककिशिशिरायापिष्ठूकविविक्तो व्यशङ्कयपु
ना ॥ कम्पिता ॥ किंपल्लव इति शब्दभेदः ॥ नन्वेति पत्तर्भवति जलधानौ मव उल्लयोरेकत्वस्मरणाद्धा ॥ शिनं गुरोणस्या स्तिलि आदित्वात् नु
शीनं भाति को वा सर्वं ख्यायाविशीनः ॥ समशीतलस्य ९९ ध्रुव ति स्थिरो भवति ध्रुगति स्थैर्यप्रोतव कुटादित्वान्नौत्वम् यत्तु मुकुटेनो
क्तागन्तुधातुसुप्यन्यस्य रूप धात्वं इत्युक्तं तदुभसात् ध्रुव ॥ शंखहरे विस्मा वेदे वो नानापाठ्जे वसुपागभिद्दो ॥ पुंसि ध्रुवस्तवेश्च नस्तत्तर्कर्मपाथ ॥
स्त्रीरेवांचोक्तालपर्यायगीतिसुजभे हुपोक्षिषु स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं नसीवम्यश्वरीन्ति नम् उत्तानपादस्यापत्यमत इञ् मुकुटस्तु अ
पित्वाद्दृष्यन्ये केत्यशिषाश्रेव कारित्वादिभिन्नाह तन्न उत्तानपादस्य ऋषित्वमानाभावात् ध्रुवस्य अगवित्वस्याप्यानित्य नीति
अनातानुपसर्गेकः ॥ अगस्त्य ॥ स्यात्कुम्भयोनौ अगसेनतराव पि अगमस्य तीत्य गस्तिरपि वसेस्तिर्वा गुर्भकादन्यनेरूपीति मुकुट वसन्तुनस्तुन्नि
वन्क्लो वृत्तिक्कि ज्जुवित्तः ॥ वाहुलकान्भयस्यागुणिकागमितत्वात् शाकवादेः ॥ अथागस्त्य ॥ कुम्भयोनिरगस्तिः ॥ कलशीसुत इति शब्दार्णवः ॥
वर्न्कोवन्तिक्किज्ज्ञवित्तः हुन्मैत्र्यत्तान्तरः अषिसमुदायस्यानार्षित्वात् अपन्येन इञिति मुकुटस्तन्न एतयोरार्षित्वमानाभावात् धातुरिपि मित्रावरुण
यो ॥ स्नूनुर्वाश्वय्यवाउरिणि निबाद्द्यः ॥ अग्रहृष्टे ते स्वैर्वर्णागत्य मैत्रावरुणः ॥ स्याग्निमारुताइति नामनि धानात् सौरणपगस्त्यस्य
अस्यैवपत्नि लोपामुद्रा नमुद्रपति अनानुद्रितिवा ॥ अमुद्रा लोपे अमुद्रा हर्षन्ते भवतइत्यर्थः ॥ स्यामुक्तं रसपद्यादयाहित्वेऽपलोपाल्लित्यम्

२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम

शीवा॰ नम॰ ५

यन्तु लेपयति योषितां रूपाभिमानम् पचाद्यच् टाप् लोपः मुह्यति सुमुख इति मिमितिमुह्यतनश्च कर्मधारयः महिनिमुकुंदेनो नन्द छिन्नपक्ष ओ
पाशं कुर्वन्नेवं भाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावश्च सन्द्भात् आङ्प्रश्लेषेणवा तत्समाधेयम् समानो धर्मोऽस्त्यस्य इति समानस्येति सः एकम् २०
नन्दस्ते हिनस्ति न्हौरिति सौत्रो धातुर्हिंसार्थः आत्मनेपदी अन् निभ्रागणपाठितिनभ्रः प्रकृतिभावः यत्तु नन्दयतीति विग्रहदर्शनं मुकुटेन कृतम्
छिन्नपक्ष्म पक्षराणां न्तगतौ नन्दाति आमिनन्दिकुलिभ्योऽच् नन्दाणेदेतवा न्हसनुहिंसायामित्यत्र वाहुलकात् लोपः नन्दन्तेवादेवत्वात् न
भिन्नत्वात् अषति अषीगतौ स्नुवश्चि कृत्यृषिभ्यः किदिति सः मकोरिति सः अन्नस्नुसान्नन्तव्यान्तम न्वयेः महीधर विशेषेव शो
गाके नन्दवेधनइति हैमः भाति अन्यच्चपीति ङः भनन्दत्रेगभस्तोस्त्रीस्यात् भगुनन्दने भ्रमरे भः प्रकीर्तिनइतिएकान्दरः नरत नया
भिदादिपाठात् अङ् गुल्म निपातनाद्दीर्घः तारयते पचाद्यच् विनाशेऽपि नन्दत्वेनेत्रम अवतारास्यान्तार इत्यपीति याङः राघुलि नारकाजे
तिषितभावः अपिशब्दानारकाऽपि स्त्रीलिंगयाम् स्त्रीत्वाभावे नकीवनमुसुसाहवर्षात् नन्दनेवासिमधेवतारकन्तारकापि वैति
प्राश्नत अवती नन्द क्विप् जूरत्वरेत्यूठ् ह्रस्वो नपुंसक इति समासान्तरामिको ह्रस्वोप्येहृतिवा ह्रस्वः उपते दुः ङिङोमितदु त्वा
दुः उवङ् वेतिनिविग्रहः स्त्रियांतु उश्वासो ह्रस्वेति तेयः उदुः ऊरू उ इव इत्यादि वैनुवत् महाउसनु देवतुषोन्क्रोवशिववावी
उष्ट्रभ्रमेति हैमः उक्रोधं स्पते उनाधाभुनाडीयते वामिनम् इति उः अनन्त्वसामान्यस्य इन्दस्यापत्यानि वानाम् वेयसेनिकं इनं
यामुदीर्घा ... गोत्राद्यदितिफिञ् गोत्रादित्वान्ङीष् यत्त्वासुरनुपसंख्यानमित्यत्र कैविदासु गन्होरितिमुकुटव्याह तन्न भाष्ये दान्ते
दर्शनात् यद्यपि गोत्रमुपवर्ण्य गोत्रे कुंजादिभ्यश्च्फञ् इति जातेरस्त्री विषयादेवोपधान्तेति इन दफिन कुंजादिगणे स्यपाठाभावात्
नन्दरीसा ... वार विना निर्वाहाच्च यत्त्वन्तइञ् नननरपत्येपि द्वैपायनवत् यञिओ श्वेतिफ गितिस्वाम्याह तदफिन अनन्तरापत्ये
फक्षोदर्शनात् द्वीपमयनमस्य द्वीपायनः द्वीपायनस्यापत्यं द्वैपायनः अध्यात्मि द्वैपायनशब्दव्युत्पन्ने दृष्टान्तासम्भवाच्च पर्यीनोमनु

९८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीरम ॰ अ॰ टी॰ अ॰ २६

अज्ञातेत्यिस्य वान्त्र् उपसंख्यानान्ङीष् कैरव्यमाण्डुकाभ्यां चेति वकारादासुरायणीव [redacted] आग्नीत न दृषिन त्वङुक्तोपसंख्याननाम सिद्धेः
वकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमानाभावाच्च न दषिदन्तमयतेस्सु। अग्नायीत्यत्राह मुकुटस्तद्दपिन असप्राप्तवद्रूपद्वयप्रसंगात् अश्विन्या
घास्सप्तविंशतिताराकारान्तायण्य उच्यते अश्वयुजनक्षत्ररूपेणानुकरोति नन्सुद्धि चेति क्विप् यत्तन्त्वगिदेनाश्विन्यामिति मुकुटस्तन्न
युजेः केवलात् क्विन्विधानात् अश्वयुगुपमस्त्यस्याः इनिः २१ राधा नित्यक्षतनया राधसंसिद्धौ गुरोश्च हल इत्यकारः राधयति आजि
निवा रा भविपुद्धविशाखेयः विसुङ्गतानामलकैयाश्वगोपीगर्भविशेषयो रिहेमः विशाखेति शारदाभासे विशाखेपाव केसरिभेदकति
धरैहेमः हे उभ्सानिकाद्यानिणसुब्ध कलिपुगे स्लतम् मासनन्तत्रयोभेदे सि 'अन्यस्मिन् उभ्यासिद्धौ नन्त्रयेइति कपिति पानि
नुष्यन्यस्मिन् नुषतुष्टौ सम्यग्निष्यतीति निपातनात् क्विप् उपधात्वं वतिष्यान्तत्रभेदे स्याक्तौ धात्वानुपेराधीति श्रीणि श्रवणश्रव
णेरयप्रसिद्धि श्रवोस्त्यस्याः मतुप् आतिशयेनश्रवती इष्ठन् विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक् एवमतिशयेन धनवती साध्वविष्ठयाम
मत्यन्तः हे प्रोष्ठोगौस्तस्येव पादायासाम् सुप्रातसुश्वेत्यादिना बहुव्रीहाववपन्त्वश्चवानि पातितः [redacted] प्रोष्ठपदयोर्हि त्वेपि फ
ल्गुन्यौ प्रोष्ठपदानामिति नक्षत्राल्लान्तिकं बहुत्वम् भद्रपदस्यसान्ताः अग्नावीपाद्यधेवृत्वम् मतुकुमाने ति प्रोष्ठपदाभद्रपदाश्च
निपातिता इति मुकुटस्तन्न भद्रपदाशब्दस्यतत्राग्रहणात् एतेनार्थवद्ग्रहणाभद्रपदेति स्वाम्युक्तिरपि परास्ता हे पूर्वभद्रपदे
त्तरपदानाम् २२ आल्हसामृगशिरोमस्य मृगशिरसस्ससत्रूपभेदात् नक्लीबम् सोमस्यामृगशिरः सुमृगशिरइतिवापाजितः स्त्रीति
मथाह मृगोपि मृगशीर्षे हस्तिजातीमृगः पशुकुरङ्गयोरिति व्याडिः अग्रेहायनमस्याः मार्गशीर्षमारभ्यवर्षप्रवृत्तेः अत्राघण
पूर्वपदादितिणत्वम् आग्रहायणीपौर्णमासी तद्योगान्नक्षत्रमपितथा मनुश्चाह यदाग्रहायण्यश्वत्थ्यादूमिति निर्देशात् स्वार्थेऽन
गौरादित्वान्ङीष् अणन्तत्वादेवङीपि सिद्धे गौरादिषु पाठस्यपुंवद्भावनिषेधार्थः तेनाग्रहायणीभार्य इति सि 'अप्रत्नीनि मुकुटस्तन्न

२६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
श्रीगणेशाय नमः

किंतु ङीष्विधानार्थम् न च पाठसामर्थ्यम् तस्य स्वरभेदार्थत्वात् नदोदात्तनिवृत्तिस्वरेण तदभाव ॥ पाठसामर्थ्यादुदात्तनिवृत्तिस्वर
स्यैव वाधसम्भवात् अस्य गौणादित्वमप्रामाणिकमिति सुवचत्वाच्च श्रीणि इन्वति श्रीणयन्ति इति व्याप्तोत्रोपारणेनेव इत्यर्वान्तुम्
संज्ञायां वुन् श्लिपकादित्वादित्वाभाव ॥ इत्वे लाङ्क्ति पाठे तु इत्वस्येन्लोपरेणैव सानसि वर्णसीति व लवगुणाभाव ॥ निपात्यते ह्रग
शीर्षं शीर्षो देशस्थानम् पञ्चानां स्वर्व्यतारं कारणमिकम् ॥ २ ॥ कृहनाम्यति तरकृहनोरितिसुडन्नलोपो अलुकि कृहनाम्पतिरित्यपि
सुगणमावार्य्य ॥ गिरापति ॥ अहरादीनामिति वा रेफः ॥ पन्देकस्कादित्वात्षत्व इति केचित् प्रशस्ता धिषणास्य अर्थात्पातु यद्वा धि
षणा धिया प्रागल्भ्ये धृष्णोर्धिषणेति ॥ गणानुपदिशति गृशब्दे गृणातेरुत्त्र निक् ॥ उरवान्तादेशः ॥ गुरुर्महत्वा गिरिसेपित्रा
दौ धर्मदेशके अलेधीश्चार्जुनवापि इति हेमः ॥ जीवयति अत्र मृतं संजीवन मंत्र सत्त्वात् जीवः ॥ स्यात् त्रिदशणवार्य्ये द्रुमभेदे शरीरिणि
इति हेमः ॥ अणि गतौ अगिर इत्युसुन्नन्तो निपातित ॥ अगिरसोपत्यम् अष्यन्धके लगण बहुत्वे अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठेति लुक् अगिर
स ॥ आङ्गिरसो आङ्गिरस ॥ वाचस्पतिरित्यत्र षष्ठ्या अलुक् पतिपुत्रेति सत्वविधानात् षष्ठ्या अलुक् लुक् पन्देयाकृपतिरपि अथ
यस्मधीमहि ॥ स्मृताश्चित्र शिरव रिड्नइ ति रात्यवची तद्गणो दृ[illegible]रसो जातस्त्वा चित्रशिखण्डिनो जात ॥ पवमाम जाता
विनि ॥ [illegible] २ ॥ मातृश्वरशुक्राणां निगीनत्वा कुक्र ॥ ग्रावति बभ्रुवशो के अज्ञेदितिरकृ इति वा हैत्मानां गुरु ॥ कुशब्दे कान्तुम
वश्यमाख्यानुमहत्वात्काम ॥ आरावश्यकइतिणवृ नू कवेरपत्यम् कुर्वादिभ्योण्यइति वा वशा कान्तौ वष्टि वरो ॥ कृत्वा स ॥ गत्या
दित्वात्सम्प्रसारणम् अदुपानेत्यनङ् भृगोरपत्यामत्वण बहुत्वे लुक् भृगव ॥ कवति कुशब्दे अवड् ॥ कोनीति वा बहु अञ्जानीय निपीतत्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुमः यस्ग॰॰नायांकन् भङ्गारइवकन् रक्तवर्णत्वादितिवा अंगतिवा अगिगतौ अरन् कन् को॰ कपिवा। उजातः॰ पंचम्यामितिउ॰ भमेर
पत्यम् शिवादित्वादण् भौमाम॰ लोहैरत्ययारितिहैमः॰ लोहितस्यश्रृङ्गस्य मलास्तुतः॰ पञ्च २५ रोहिण्याश्चापत्यम् स्त्रीभ्योढक्
रौहिणेयोभवेत् वत्से रेवतीरमणेबुधेइतिविश्वः॰ बुध्यते बुध अवगमने सोमइवसौम्यः॰ शाखादिभ्यः॰ ततः॰ प्रजापतरे श्रोणि
सरस्यार्कस्यापत्यम् ॰॰ तस्यापि ॰मित्यपिणसौरोपि शनैश्चरतिपंगुत्वात् अतः शनिः सौरिः शनैश्चरः इनिर॰॰ निरपि शनैश्चरो मन्द
इतिवा वस्यतिः॰ दे नाम्पीति तमुग्लानौ असुन् तमुकोन्तायामितिमुकुस्यप्रमादः॰ तामसी नितिग॰ हितत्वात् तमांसि गुणाति
मिरसैंहिकेयाइतित्रिकाण्डशेषः॰ पवापवित्रे दंतः॰पुं द्विरुक्तोपि स्वर्भानुस्तुतमोराहुरितिउ स्काण्डेरत्नकोशामरमालयोर्दर्शनात्
रणतिग॰ हित्वाज्यजनिबंधुरौ रहत्यागेम्वादिः॰ वाहुलकात् ॰॰ लब्धेत्युणितिमुकुटस्यप्रमादः॰ एताहक्शस्त्रचारदर्शनात् स्वरएक
रेविपरितेनन्हारणपाभाति दाभाभ्यांनुः॰ स्तुभ्वादिः॰ सिंहिकायाश्चापत्यम् स्त्रीभ्योढक् विधुंतुदति विधुतुदेसुदुद्र इतिखश्
अनुरितिमुम् पञ्च राहोः॰ केतुःशिखीनिस्वामी २६ सप्तर्षयश्च दिक् संख्येइतिद्विगुः॰ चित्रशिखण्डश्चपाविशेषोस्यपषा
मितिवुत्य॰॰त्यामस्येकंसमाविचित्रशिखण्डिनः॰ मरिर्॰ चिरङ्गिरा अत्रिपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः॰ वसिष्ठश्चेतिसप्तैतेज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः
नः॰ अश्नुवते व्याप्नुवन्ति अशू व्याप्तौ अशिपटिणाय्यादिपुः उकैर्वेतिनुडागम इणाप्रत्ययश्च अगतिकुले अगेसंगे रतुःवस्वांते
॰॰॰ भावलक्षणश्चनिपात्यते यत्तु अगतिसाध्येनिर्जिविग्रहः प्रभुमुकुलगीश्चोअस्तजीश्रीःउदुइतिधातोनुपन्यस्तनमुकुः टेनहुतं
तन्न उगे धातोर्लगतौजिरूपाभावात् अहतेश्चीसङ्केतश्चश्रीर्दितानिच्छायामोदितश्चेतिस्त्रत्रयोनुपन्यासोव्यर्थः॰ अः संयमस्तुरेय

मसाख्या ५
७८ ॰॰॰॰॰॰॰

अमरा॰ ॰॰॰
२७

२८

[OrderDescription]
,CREATED=15.10.20 16:58
,TRANSFERRED=2020/10/15 at 17:05:34
,PAGES=53
,TYPE=STD
,NAME=S0004023
,Book Name=M-933-AMARKOSH VYAKHYA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection